

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏN GÜRCÜ, FARS, BOLQAR, YUNAN DİLLƏRİNƏ KEÇƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

aslanbayramov1947@gmail.com

Açar sözlər: coğrafiya, rus, ərəb, gürcü, bolqar, fars

Hər hansı bir dilin ləksik fondu və qrammatik quruluşu bir dövrün məhsulu olmayıb bir sıra dövrlərin məhsuludur. Ona görə də heç bir dil lüğət tərkibinin mənşəyinə görə saf deyil. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə görə, yəni bir dildən başqa dilə sözlərin keçməsi ilə dillərin lüğət tərkibi zənginləşir. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginliyinə görə yox, həm başqa sistemli dillərlə əlaqə və münasibətlərin genişliyi, həm də tarixi qədimliyi ilə də fərqlənir. Dillərin mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqəsi ikitərəfli prosesdir. Bu barədə dilçi alim Həsərət Həsənov yazır: “Azərbaycan dilində qarşılıqlı adstrat (sözalma) təsiri nəticəsində superstrat (sözvermə) hadisəsi də özünü göstərir. [9, s.137]

Yəni Azərbaycan dilinə başqa dillərdən söz keçdiyi kimi, başqa dillərə də həm Azərbaycan, həm də türk dillərindən söz və ifadələr keçmişdir. Azərbaycan və türk dilləri iltisqi dil olsa da, müxtəlif flektiv dillərə (ərəb, fars, erməni, yunan, gürcü, bolqar, rus və s.) zaman-zaman xeyli miqdarda söz keçmişdir. Gürcü, erməni, ləzgi və yaxın coğrafiyada yaşayan xalqların dilinə Azərbaycan söz və ifadələrinin keçməsi təbiidir. Azərbaycan dili XIX əsrin ortalarına, yəni ruslar Qafqazı istila edənə qədər Qafqaz xalqlarının ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

Gürcü dilində işlənən türkmənşəli sözlər: Gürcü dilinə zaman-zaman Azərbaycan dilindən məişətimizin bu və ya digər sahələrinə aid söz və ifadələr keçmişdir. Cənubi Qafqazda Azərbaycan türkləri bir-birinə yaxın ərazilərdə yaşadıkları üçün gürcü dilinə Azərbaycan sözlərinin keçməsi təbiidir. Mənbələrdə gürcü dilinə keçən sözlərin XII əsrdən sonra daha intensiv olduğu göstərilir. Bu sahədə S.S.Çikiya, A.Q.Qurbanov, M.N.Çobanovun araşdırmaları vardır. [5, s.16-17] S.S.Çikiya bir şərqşünas kimi, hələ 30-cu illərin əvvəlində Axısqa türklərinin dialekt və şivə xüsusiyyətini öyrənmək üçün bir neçə dəfə Axısqa bölgəsində olmuş, 60-cı illərdə isə Azərbaycan-gürcü dil əlaqələrinə aid monoqrafiya yazmışdır [7, s.114].

Gürcü dilinin fonetik qaydalarına uyğun olaraq sonu samitlə bitən Azərbaycan sözlərinə bir qayda olaraq adlıq halda “i” səsi artırılır. Məsələn: *kürki* (*kürk*), *yaxalixi* (*yaxalıq*), *mohali*, *qarpuzi*, *baği*, *şali*, *çomaxi*, *xalati* (*xalat*), *tutuquşi* (*tutuquşu*), *otaxi* (*otaq*), *şarvari* (*şalvar*), *bostani* (*bostan*), *tədbiri* (*tədbir*), *xançalı* (*xəncər*), *puli* (*pul*), *balışı* (*balış*), *çanqali* (*çəngəl*), *meymuni* (*meymun*), *çaydani* (*çaydan*), *eyvani* (*eyvan*), *poladi* (*polad*), *kamari* (*kəmə*), *amanəti* (*amanət*), *narşarabi* (*narşarəb*), *namusi* (*namus*), *buxari* (*buxar*), *çarxi* (*çarx*), *kağazi* (*kağız*), *xali* (*xal*), *cibi* (*cib*) və s.

Gürcü dilində “f” səsi olmadığı üçün Azərbaycan sözləri “p” ilə deyilir və yazılır. Məsələn: *pikri* (*fikir*), *sələpi* (*sələf*), *pincani* (*fincan*), *qupta* (*küftə*) və s. Gürcü dilində işlənən bəzi Azərbaycan sözlər müxtəlif fonetik hadisələrə məruz qalır. Məsələn: *imedi* (*ümid*), *askara* (*aşkar*), *kuça* (*küçə*), *arakati* (*hərəkət*), *masala* (*məsələ*), *iara* (*yara*) və s. Bir çox sözlər isə olduğu kimi işlənir: *tava*, *çəkmə*, *qutu*, *dolma*, *buğlama*, *çanta*, *dalğa miraso* (*miras*), *aqri* (*əyri*), *verğan* (*yorğan*), *gumuş* (*gümüş*), *acna* (*ayna*), *butum* (*bütün*), *lacla* (*layla*), *dava* (*dəvə*), *dilbar* (*dilbər*) və s.

Qeyd olunan sözlər danışiq dili ilə yanaşı, həm də gürcü şair və yazıçıların əsərlərində fəal işlənmişdir.

Bununla belə, müəyyən leksik şəkildə düzəltmə sözlərin də gürcü dilinə keçməsi nəzərə cəpırır. Məsələn:

-*çı* şəkilçisi ilə: *qapıçı, tuluxçı, keçəçi, kurkci, çubuxçı* və s.

-*lıq*⁴ şəkilçisi ilə: *başlıq, şedluxi, doşluki* və s.

-*laq* şəkilçisi ilə: *qışlaqı, ialaqı, qumlagı* və s.

-*ma*² şəkilçisi ilə: *xaşlama, buğlama, çalma, boqma, suzma, tolma, şakarlama* və s.

-*aq*² şəkilçisi ilə: *yataqı, çataqı, qaçaqı* və s.

-*lı*⁴ şəkilçisi ilə: *yaglo, akillo, daşlo* və s.

M.Çobanov qeyd edir ki, Azərbaycan dili həm də vasitəçi dil rolunu oynamışdır. Gürcü dilinə keçən Azərbaycan sözləri, gürcü bədii əsərlərində işlənmiş, bu əsərlər rus dilinə tərcümə edilərkən sözlər olduğu kimi rus dilinə də keçmişdir. [5, s.17]

Qeyd olunmalıdır ki, Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar kəmiyyətə çoxluq təşkil etdiklərinə görə Azərbaycan dilinin gürcü dilinə böyük təsiri olmuşdur. Hətta Azərbaycan aşiq və şairlərinin şeirləri gürcü əlifbası ilə yazıya da alınmışdır.

Fars dilində işlənən türkmənşəli sözlər: Azərbaycan dilçiliyinə aid qrammatika kitablarında ərəb və fars dillərindən dilimizə daxil olmuş sözlərdən çox danışılmış, lakin Azərbaycan türkcəsindən həmin dillərə keçən söz və ifadələrdən o dillərə təsirindən az danışılmışdır. Əsrlər boyu Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız, həm də onların dilləri fars şovinistlərinin əsarəti altına düşmüşdür. Onlar Azərbaycan türklərinin tarixi, dili, folkloru və s., nə vasitə ilə olursa olsun, məhv etməyə çalışmış və indi də çalışmaqdadırlar. İranda 30 milyondan çox Azərbaycan türkünün yaşamasına baxmayaraq, hələ də onların anadilli məktəbi yoxdur. Elə bunun özü dövlət səviyyəsində assimilyasiyadır. Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuş türkmənşəli Azərbaycan toponimlərinin türk qatı olsa da, bir qismi farslaşdırılmış, bir qismi isə təhrif olunmuşdur. Cənubi Azərbaycanda uşaqlara türkmənşəli ad və soyad da qoymağa icazə verilmir.

XII-XIII əsrlərdə yaranmış farsdilli ədəbiyyatlarda, eləcə də fars danışiq dilində məişət, peşə, təbiət, silah, toxuculuq, heyvandarlıq, əkinçilik və s. sahələrə aid işlənən sözlər çoxluq təşkil edir.

Minlərlə il iç-içə yaşayan fars və türk xalqlarından bir-birinin dilinə söz keçməsi təbiidir. Farsçada işlənən türk kəlmələri haqqında Səməd Bəhrəngi, Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Əli Kamalı, Əli İsmayıl, Firuz Sümərin və digərlərinin dəyərli tədqiqatları vardır. Həsən Amidin 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi 3 cildlik “Fərhəngi-Amid” lüğəti də bu araşdırmaların nəticəsi olaraq yaranmışdır [13, s.474].

1975-ci ilin məlumatına görə, fars dilində işlənən türk sözlərinin sayı 2545-dir. [15, s.12] Türk Dil Qurumunun son məlumatına görə isə 3000 sözdür. [13, s.474]

Fars dilində işlənən türkmənşəli sözlər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb quruluşludur. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək:

Sadə sözlər: *ayaz, araba, ağa, bəy, dağ, göz, qab, qamçı, qalpaq, qayçı, qılıç, qiymə, gundaq, quldur, tamğa, yağı, qurbağa, ordu, örümçək, yara, palıd, pay, bıçaq, uzəngi, yuxa, yardım, yaş, yaz, yəznə, yurd qundaq, quş* və s.

Düzəltmə sözlər: Düzəltmə sözlər əsasən sözdüzəldici şəkilçilərlə

-*ci*⁴ şəkilçisi ilə: *qatırçı, qapıçı, qulluqçu, elçi, axtaçı, basmacı, bıçaqçı, məktubçu;*

-*laq*² şəkilçisi ilə: *qışlaq, yaylaq, otlaq, şaplaq* və s.

-*aq*² şəkilçisi ilə: *döşək, ələk, sığınaq, soraq, cataq, yataq* və s.

-*lıq* şəkilçisi ilə: *başlıq, arxalıq, şişlik, şenlik, atalıq* və s.:

-*ma*² şəkilçisi ilə: *basma, aşırma, qatlama, çombəltmə, boğma, qatma, qovurma, qatlama, düymə, dolma, çəkmə, çatma, bölmə, çəkmə* və s.;

-*ıq*⁴ şəkilçisi ilə: *dönük, bölük, batıq, sönük, yanıq* və s.;

-*lı*⁴ şəkilçisi ilə: *çomaqlı, zopalı, qapaqlı* və s.;

- süz⁴ şəkilçisi ilə: *kutsuz, mutsuz, izsiz* və s.;
- ar² şəkilçisi ilə: *açar, çapar, yaşar, anar* və s.;
- maq şəkilçisi ilə: *başmaq, çaxmaq* və s.

Mürəkkəb sözlər: *eşikağası, əvoğlu, içəğası, qalabəyi, subaşı, yeralması, yüzbaşı, bəylərbəyi, minbaşı, qaratikan, qarovulxana, vəkilbaşı, toysağdışı, qızılağac, qapıçıbaşı, ağabacı, bəkdaş, boşqab, həkimbaşı, qaragilə* və s.

Bunlardan başqa, ayrı-ayrı sözlər söz birləşmələrinin tərkibində də çox işlənmişdir. Bunlara aid misallar verməklə kifayətlənirik. Məsələn: fars dilində işlənən mürəkkəb feilin birinci tərəfində də yüzlərlə türkmənşəli Azərbaycan sözləri işlənir. Məsələn: *gerden məsdəri ilə; axta gerden (axtalamaq), dağ gerden (dağlamaq), danuşuq gerden (danışmaq), öc girifden (öc almaq), yapışması gerden (yapışmaq), alda gerden (aldatmaq)* və s.

Fars dilində keçən türkmənşəli sözlərin çoxunun Azərbaycan dilindən keçməsi təbiidir.

Bolqar dilində işlənən türkmənşəli sözlər:

XIII, XIV əsrdən ta 20-ci əsrdək Osmanlı dövlətinin bir parçası olan Balkan ölkələrində yaşayan xalqların dilində işlənən türkmənşəli sözlər həm danışq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda nəzər çarpır. Bunu onların özləri də etiraf edir. 1850-ci ildə Bolqar yazıçısı İvan Varov yazırdı ki, bu gün şəhərimizdə danışılan dilin 50%-i türkcədir. Bundan başqa, Bolqar yazıçısı və bolqar-türk dil araşdırmaçısı olan Alf.Grannes yazır ki, böyük bolqar yazarı Petko Slaveykov bolqar dilində işlədilmiş 10 mindən çox türkmənşəli sözün lüğətini hazırlamış, lakin lüğətin çapına icazə verilməmişdir.

1998-ci ildə çap olunan “Bolqar dilində yabancı sözlər” lüğətində 3500-dən çox türkmənşəli söz qeyd edilir. Bolqarlar zaman-zaman nəşr etdirdikləri lüğətlərdə türkmənşəli sözlərin sayını azaltsalar da, lakin fakt faktlığında qalır. Nəinki türkmənşəli sadə leksik vahidlər, həm də türkmənşəli düzəltmə və mürəkkəb sözlər bəzi fonetik dəyişmələrlə bolqar dilində işlənir. Məsələn:

Sadə sözlər: *sakkat (əlil), sağlam, püşküil, aba (geyim), əcaib, əcəm, əcəmi, adət, addım, ağa, ağıl (qoyun), aqibət, ağıl (zəka), əqraba, yakrab (əqrəb), ala, asıq, alay, əsgər, tətik, askara, bakir (mis), barut, bayat (köhnə), növbətbəki, cam, çay, daha, sağır, gümüş, xurma, dəyənək, kapıya (qapı), qabıq, kölə, maviya (mavi), mehtər, sadağa, şalğam, şişək, un, vay, yavər* və s. *Cici (gözəl), sakqat (əlil, şikəst), ağıl (qoyun-quru yatan yer), bayat (köhnə), paxıl/bakır (mis)* sözləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənərkəndir.

–cı şəkilçisi ilə: peşə, sənət bildirən –çı⁴ şəkilçili sözlər bir qayda olaraq –cıya, –çıya şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn: *dermenciya (dərman düzəldən), aynaçıya (ayna düzəldən), faytoncıya (faytonçu), fenerçıya (fənərçi), gəmiçıya (gəmiçi), oduncıya (odunçu), urgançıya (urgançı), yalancıya (yalançı), vergiçıya (vergiçi), dəmirçıya (dəmirçi).*

–lı⁴ şəkilçili sözlər: *adaxliya (adaxlı), bademliya (badamlı), zarazliya (zərərli), çamurliya (çamurlu), cesaretliya (cəsəratli), kemerliya (kəmərlı), lekeliya (ləkəli), cilveliya (cılvalı).*

–lık⁴ şəkilçili sözlər: *çamurluk, avçılıq (ovçuluq), arabaçılıq, əsgərlik, çamaşırlıq, rahatlıq, insanlıq, zorbalıq, gəvəzəlik, vəkillik, paşalıq.*

Bolqar dilində işlənən türkmənşəli feillər məsdər formasında –dişvan, –işvanı, –işa şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn: *acadişvan (acımaq), aldadişvan (aldatmaq), annadişvan (anlamaq), bulaşışvan (bulaşmaq), buyurdişvan (buyurmaq), çalışışvan (çalışmaq), dalaşışvan (dalaşmaq), parçaladişvan (parçalamaq), begendişvan (bəyənmək), oynatışvan (oynatmaq), yandşışvan (yanaşmaq), batırdışvan (batırmaq), kəkələndişvan (kəkələmək)* və s.

Mürəkkəb sözlər: *açboğaz (palto), ağızotu, ilaka (əlaqə), ağyel, alabaş, qaraqacan, qaraqulaq, qaraquş, çənəaltı* və s.

Türk dilçisi X.Ş.Akalın yazır: bolqarcadan türkcəyə keçən 22 sözə qarşılıq olaraq türk dilində bolqar dilindən 600 söz istifadə edilməkdədir. [15, s.8]

Yunan dilində işlənən türkmənşəli sözlər: yunan dilində türk sözlərinin elmi cəhətdən araşdırılması əsasən 1930-cu illərdən başlamışdır. Daha sonra 1960, 1970, 1990-cı illərdə də bu

araşdırmalar davam etdirilmişdir. K.Kukidisə görə, yunan dilində 3000-dən çox türkmənşəli söz işlənir. Başqa bir yunan tədqiqatçısı R.Gorqidas isə yunan dilində 1968 türkmənşəli sözün işləndiyini yazır. Əlbəttə, yunanlar da çalışırlar ki, nəşr olunan lüğətlərdə türkmənşəli sözlərin sayını hər vaxt azaltsınlar. [8, s.64].

Yunan dilində bir çox türkmənşəli sadə sözlər kiçik fonetik dəyişmələrlə işlənir. Məsələn: *abdalis* (*abdal*), *adasis* (*adaş*), *əvin* (*əvf*), *akopiti* (*aqibət*), *aksis* (*əksi*), *ama* (*amma*), *armuti* (*armud*), *atabagas* (*atabəy*), *begentizo* (*bəyənmək*), *bekiaris* (*bekar*), *bitün* (*bütün*), *camus* (*camış*), *çerçeves* (*çərçivə*), *əkməkçis* (*çörəkçi*), *haki* (*haqq, ədalət*), *harami* (*haram*), *harabat* (*araba*), *kəndili* (*qəndil*), *kılıki* (*qılıx*), *nazi* (*naz*), *serseris* (*sərsəm*), *sungki* (*süngü*), *sünneti* (*sünnət*), *sak* (*şah*), *tabana* (*daban*), *tapa* (*təpə*), *dembelis* (*tənbəl*), *yapı* (*tikinti*), *elçis* (*elçi*), *düzeni* (*düzən*), *dirliki* (*dirilik*), *sinaftı* (*əsnaf*), *faidas* (*fayda*), *canakiya* (*çanaq*) və s.

Türk dilləri üçün xarakterik olan sözdüzəldici şəkilçilər də düzəltmə sözlərin tərkibində yunan dilində işlənməkdədir. Lakin bəzən bu şəkilçilər yunan dilinin fonetik qaydasına uyğun olaraq işlənir. Məsələn:

–*ci*⁴ şəkilçili sözlər: *doşemeçi* (*döşəməçi*), *ekmekçi* (*çörəkçi*), *davulçis* (*davulçu*), *basmaçı*, *avci* (*ovçu*), *çalğıçı* (*çalğıçı*), *dükkancı*, *arabaçı*, *bıcaqçı*, *basmaçi* (*basmaçı*), *helvazi* (*halvaçı*), *çorbaçis* (*şorbacı*), *balukçı* (*balıqçı*).

–*li*⁴: *boğazlı*, *çiçəkli*, *ayıbli*, *zavalus* (*zavallı*), *dəliqanlis* (*dəliqanlı*), *uzunboyis* (*uzunboyus*), *zavallus* (*zavallı*), *namuslu*, *soylu*, *kurkutlis* (*kükürdlü*), *yaralıya* (*yaralı*).

–*kar* şəkilçili sözlər: *xəyanətkar*, *hizmətkar*, *günahkar* və s.

–*sız*⁴ şəkilçili sözlər: *arsız*, *cansız*, *imansız*, *ədəbsiz//edəfsiz*, *insafsız*, *acımasız*, *bilgisiz*, *bacaxsız*, *huysuz*, *xəbərsiz* və s.

–*lık*⁴ şəkilçili sözlər: *arpalıq*, *babalıq*, *gündəlik*, *fağırılıq*, *çiftlik*, *sarılıq*, *pozuqluq*, *yoxsulluq*, *xərclik*, *varlıq*, *yorğunluq* və s.

Feilin məsdər formasına –*to*, –*çizo*, –*devo*, –*cisi* şəkilçiləri artırılaraq yunan dilinə uyğun işlənir. Məsələn: *çalışto* (*çalışmaq*), *bağırdo* (*bağırmaq*), *koneçizo* (*konuşmaq*), *kalaidizo* (*qalaylamaq*), *artizizo* (*artırmaq*), *berəzizo* (*bezmək*), *qandırçisi* (*qandırmaq*) və s.

Mürəkkəb sözlər: *kahda bir* (*ara bir*).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, yunan və bolqar dillərinə Osmanlı imperiyası dövründə zaman-zaman daha çox, hərbi, iqtisadiyyat, maarif-mədəniyyət, peşə-sənət və s. sahələri əhatə edən sözlər keçmişdir. Həm Azərbaycan, həm də türk dilindən başqa dillərə keçən bu ortaq sözlər içərisində ərəb və fars mənşəli sözlər də vardır. Bu sözlər göstərilən dillərə ərəb və fars dillərindən yox, Azərbaycan və türk dillərində aktiv işlənərək qrammatik qayda-qanunlara uyğunlaşdıqdan sonra başqa dillərə keçmişdir. Yunan, bolqar, gürcü, fars və s. dillərdə işlənən türkmənşəli sözlərin hamısı müasir Azərbaycan dili səviyyəsində anlaşıqlı kəlimələrdir. Bir qismi isə köhnəlmiş və dialekt söz kimi Azərbaycan dilində (tuluxçu, yağı, şenlik, minbaşı, çiftlik, başmaçı, qapıcıbaşı, cici, paxır, sakqat, yasaval və s.) mühafizə edilmişdir.

Bu baxımdan, məqalə dil əlaqələrini, həm də Azərbaycan dilinin digər dillərə təsirini öyrənmək üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dil müqayisələrinin bu səpkidə araşdırılmasını elmi yenilik saymaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakı Türkoloji qurultayı – 1926 (Tərcümə edənlər: Kamil Vəli və Mustafa Ömər), Ankara: 2008, 283 s.
2. Bayramov A.Ə. Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçmiş etnoqrafik və onomastik leksik vahidlər // – Sumqayıt: SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. –2015, c.11, №1, –s.12-16.
3. Çobanov M.N. Gürcü dilində Azərbaycan sözləri // Bakı: Dil və ədəbiyyat. –1976, ADU (BDU), – s.16-19.

4. Джанашиа, Н.Н. Сергей Сетонович Джикия. Тюркология // Н.Н. Джанашиа. –Баку: Акад. наук Азербайджанской ССР. –1974, №1, –с.114-115.
5. Qaraağac, G. Türkce verintiler sözlüğü / G.Qaraağac. –Ankara: Türk Dil kurumu, –2021, –950 s.
6. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, –1988, –308 s.
7. Makulu, P. Azərbaycan sözləri fars dilində // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. –Bakı: Elm, –1954, –192 s.
8. Albayraq, R. Türklərin İranı / R. Albayraq. Bakı : Mütərcim, – C. 1. –2016, –626 s.
9. Türkcənin gücü: Ankara: “Yeni Türkiyə” strateji araşdırmaları mərkəzi. –2017, Kəltür və turizm bəkanlığı, –80 s.
10. Bayramov, A. A. “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə antroponim və toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / A.A.Bayramov, L.K.Meybullayeva // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. –2022. –C.18, No.4. –P.4-7.
– DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_4. – EDN KBGXCM.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50160518>

РЕЗЮМЕ

СЛОВА, ПЕРЕШЕДШИЕ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ В ГРУЗИНСКИЙ, ПЕРСИДСКИЙ, БОЛГАРСКИЙ, ГРЕЧЕСКИЙ, И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Байрамов А.А.

Ключевые слова: география, греческий, арабский, грузинский, болгарский, персидский.

В статье рассматриваются азербайджанские и турецкие слова, перешедшие в соседние страны (грузинский, болгарский, греческий, персидский и др.). Особенности использования этих слов в указанных языках, а также их фонетические и морфологические структуры (простые, производные и составные) показаны на конкретных образцах. В частности, объясняется, как слова в различных случаях меняют свою форму в других языках.

Кроме того, также отмечается, что первая часть многих составных глаголов в персидском языке происходит от турецкого. Хотя некоторые лексические заимствования имеют арабское и персидское происхождение, показано, что они передаются из азербайджанского и турецкого языков в эти языки. Объясняется, что слова, различающиеся по своей структуре, до сих пор используются и понимаются как общие слова в азербайджанском и турецком языках. В статье приводится достаточная научная литература. Нельзя отрицать научную значимость сравнений для изучения языковых связей.

SUMMARY

WORDS PASSING FROM AZERBAIJANI AND TURKISH TO GEORGIAN, PERSIAN, BULGARIAN, GREEK, AND THEIR LINGUISTIC FEATURES

Bayramov A.A.

Keywords: geography, Greek, Arabic, Georgian, Bulgarian, Persian.

The article examines the Azerbaijani and Turkish words passed to neighborhood countries (Georgian, Bulgarian, Greek, Persian, and so on). The features of how to use these words in the mentioned languages, and their phonetical and morphological structures (simple, derivative, and compound) are shown in specific samples. In particular, it is explained how words in simple cases change their form in other languages.

In addition, it is also noted that the first part of many compound verbs in Persian is derived from Turkish. Although some lexical borrowings are Arabian and Persian in origin, it is shown that they are passed from Azerbaijani and Turkish to these languages. It is explained that these words, which vary in their structure, are still used and understood as common words in Azerbaijani and Turkish. The article referred to sufficient scientific literature. The scientific importance of comparisons for studying language connections cannot be denied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.02.2023
	Son variant	10.02.2022

MİLLİ-MƏDƏNİ SƏCİYYƏLİ SÖZLƏRİN LİŊQVOKULTUROLOJİ RƏNGİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: linqvokulturologiya, qeyri-ekvivalent leksika, reali, lakun, dil kodları

Mədəniyyət insanların özləri tərəfindən yaradılan insan mühitinin bir hissəsidir. Bu mənada “mədəniyyət” anlayışı “təbiət” anlayışına qarşıdır. Mədəniyyət təbii olmayan bir şeydir. İnsanın yaratdığı hər bir şey, hətta ən sadə obyekt, şüurda yaranan hər hansı bir düşüncə mədəniyyətə aiddir. Mədəniyyət cəmiyyətin maddi və mənəvi nailiyyətlərinin məcmusudur. O, etnik qrupun (millətin, xalqın) varlığının bütün aspektlərini (adət-ənənələri, həyat tərz, məişət şəraiti və s.) və şüurunu, onun tarixi, sosial və psixoloji xüsusiyyətlərini: baxışlarını, ideyalarını, dəyər sistemlərini, adət-ənənələrini əks etdirir.

Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Dil müəyyən etnik qrupun linqvomədəniyyəti, etnik qrupun xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid sosial-mədəni formasıdır - onu digər mədəniyyətlərdən fərqləndirən müəyyən mədəniyyətin daşıyıcısıdır.

Gerçəkliyin idrak prosesi heç bir milli məhdudiyyət olmadan ümumi beynəlxalq xarakter daşıyır. İnsan təfəkkürünün bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun iki komponenti var: bütün bəşəriyyət üçün ümumi mədəniyyətə xas olan və konkret mədəniyyətə xas olan. Ümumilik, müxtəlif dillərdə danışan insanların təfəkkürünün əsas konturlarında oxşar və ya eyni qalması ilə əlaqədardır. Bu, birincisi, insanın fiziki təbiəti, onun beyninin, ali sinir sisteminin funksiyaları ilə izah olunur; ikincisi, xalqların yaşadığı və hər bir milli dildə əks olunan dünyanın birliyi və obyektivliyi.

Dillər eyni hadisələri, obyektləri və reallıq münasibətlərini müxtəlif yollarla təsvir edə bilər. Nominasiya müxtəlif dillərdə həm oxşar, həm də əhəmiyyətli dərəcədə fərqli ola bilən müəyyən xüsusiyyətlərə əsaslanır, çünki nominasiya prosesində söz “həssas qəbul edilən obyektin ekvivalenti” kimi çıxış etmir.

Hər bir etnik qrupun dünya haqqında, ümumi mədəni hadisələr haqqında öz təsəvvürü var: maddi, mənəvi, təşkilati və davranış təsəvvürləri, çünki bilik və təcrübə nəinki saxlanılır, həm də mütləq formada deyil. Realiləri coğrafi və etnoqrafik (tundra, aul, köy, talış, ayrım eskimo və s.); folklor və mifoloji (bozbaş, piti, pizza, aşiq, meyxana, kamança, muğam, yallı və s.); ictimai-tarixi realilər (bəy, pan, mister, madam, milli məclis, duma, qoşalülə, və s.) Elə realilər var ki, eyni zamanda termin kimi də işləyə bilər. Məsələn, muğam həm realidir, həm də incəsənətdə işləyən termindir.

Hər bir yeni nəsil öz ana dili ilə artıq milli xarakter, dünyaya baxış, əxlaq və s. xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən tam mədəniyyət toplusunu qəbul edir. Dil müəyyən bir mədəni icmaya mənsub olan şəxs kimi ana dilində danışan insanı formalaşdırır. Biz nə ana dilimizi, nə də doğma mədəniyyətimizi seçmirik. İnsanların dünyasına daxil oluruq və dil dərhal öz işinə başlayır, bizə dünya (dünyanın şəkli), insanlar haqqında, dəyərlər sistemi haqqında məlumat verir. Xalqın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatının və məişətinin şəraiti, dünyagörüşünün, psixologiyasının, adət-ənənələrinin özünəməxsusluğu başqa dillərdə danışanlarda əsaslı şəkildə olmayan obraz və məfhumların meydana çıxmasını şərtləndirir.

Tərcümə edilə bilməyən anlayışları reali, lakun, qeyri-ekvivalent leksika və bəzən terminlər, hətta xüsusi adlar adlandırırırlar. Əlbəttə ki, onların arasında fərqlər var, lakin ümumilikdə mənaca yaxındırlar.

Realilər, terminlər və xüsusi adlar arasındakı fərqləri göstərmək üçün aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək lazımdır.

Realilər öz funksiya və xüsusiyyətlərinə görə terminlərə və xüsusi adlara çox yaxındır. Bu komponentlərin tədqiqatçıları onların arasındakı fərqi minimal və kifayət qədər dəyişkən olduğunu iddia edirlər.

Terminlərə, əksər hallarda, elmi ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Realilər, əksinə, bədii ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur, burada onlar təkcə üslubi məqsədlərə deyil, həm də milli, yerli və tarixi dəyərlərin təsvirinə xidmət edir.

Terminləri, əsasən, müəyyən obyektlərin adı üçün yaradılır. Onların yaradılması, əsasən, sünidir. Amma realilər, əksinə, öz-özünə, xalq söz yaradıcılığının nəticəsi olaraq meydana çıxır. Terminlər adlarını çəkdiyi obyektlərin geniş istifadəsi ilə yayılır. Realilər onların yaradıldığı mədəniyyətdə qalır. Digər qeyd olunan cəhət ondan ibarətdir ki, realilər həm emosionallığı, həm də obrazlılığı çatdırmaqla bilir, halbuki terminlər belə funksiyaları daşımır. Terminlər demək olar ki, istənilən kontekstdə tərcümədə ekvivalent olan vahidlərə, realilər isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qeyri-ekvivalent lüğətə aiddir. Terminlər realilərdən mənşəyinə görə fərqlənir.

Başqa bir problem realilərin və xüsusi adların oxşarlığıdır. Başqa dili öyrənərkən bu və ya digər xüsusi adı necə tərcümə etmək problemi yaranır. Bəzi adların başqa dildə oxşar formaları var, bəzi adlar isə başqa dildə, ümumiyyətlə, yoxdur. Eyni zamanda küçələrin, ölkələrin, şəhərlərin adlarının tərcüməsi ilə bağlı sual yaranır.

Bəzi dilçilər xüsusi adların realilərə istinad etdiyini, bəziləri isə xüsusi adları realilərdən fərqləndirdiyini iddia edirlər. "Xüsusi ad həmişə regional, mədəni məlumatların daşıyıcısıdır." həm də onomoloji realiləri onomoloji leksikanın ümumi həcmindən fərqləndirir ki, onlar adi xüsusi adlardan fərqli olaraq həmişə milli rəngdədir və realilərdən ayırmaq mümkün deyil. Onomastik realilərə aiddir:

1. Coğrafi adlar (toponimlər), xüsusilə, mədəni və tarixi birlikləri olanlar;
2. Antroponimlər - mənbə dilin olduğu ölkənin mədəniyyətinə və tarixinə töhfə vermiş tarixi şəxsiyyətlərin, ictimai xadimlərin, elm xadimlərinin, yazıçıların, incəsənət xadimlərinin, məşhur idmançıların, bədii ədəbiyyat və folklor personajlarının adları;
3. Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin adları; ölkə həyatında tarixi faktlar və hadisələr; dövlət və ictimai qurumların adları.

V.S.Vinoqradov belə hesab edir ki, bütün hallarda düzgün ad reali olacaq, çünki o, müəyyən kulturoloji rəng daşıyır. Və xüsusi adı tərcümə etməklə müəyyən mənə itəcək. Məsələn, ingiliscə "Brown" soyadını Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə oxucu xarici əsərin bəzi kontekstində tərcümədə "qəhvəyi" sözü ilə dəyişik sala bilər. Eləcə də Azərbaycan dilində qadınlara məxsus Gözəl adını rus dilinə tərcümə etdikdə красивая (krasivaya-gözəl, göyçək) kimi tərcümə edilə bilər.

Bolqar alimləri S.Vlaxov və S.Florin tərəfindən hazırlanmış konsepsiya tanışlıq üçün çox maraqlıdır: xüsusi adlar qeyri-ekvivalent lüğətin ayrıca və müstəqil hissəsini təşkil edir, tərcümədə özünəməxsus əlamət və ötürülmə üsullarına malik olan, əlbəttə ki, çox vaxt realiləri tərcümə etmək üsulları ilə üst-üstə düşür. Əksər hallarda, onlar milliliyi və ya tarixiliyi çatdırmaq qabiliyyətini təyin edən parlaq konnotativ mənası ilə realilərlə əlaqələndirilir, bu da bir sıra müəllifləri reali kimi təsnif etməyə məcbur edir. Realilərə aşağıdakı söz və ifadələri aid etmək olar:

- Başqa dildə danışan insanların praktik təcrübəsində mövcud olmayan obyektləri, anlayışları, vəziyyətləri bildiren söz və ya ifadələr.

- Xarici dilçilik və tərcüməşünaslıq tərəfindən öyrənilən müxtəlif amillər, məsələn, müəyyən bir ölkənin dövlət quruluşu, verilmiş xalqın tarixi və mədəniyyəti, bu dildə danışanların dil təmasları və s. onların bu dildə əks olunması baxımından.

- Sözüün nominativ mənası üçün əsas rolunu oynayan maddi mədəniyyət əşyaları.
- Həyatın və məişətin milli səciyyəvi xüsusiyyətlərini bildirən sözlər.

Realı çox maraqlı və rəngarəng lüğət təbəqəsidir. Xarici dilləri öyrənən insanlar üçün onların semantikləşməsi çox vacibdir, çünki başa düşməkdə və tərcümədə müxtəlif çətinliklər yaradır, lakin onlarla işləməyi bilməklə tərcüməşünaslıqda çox şey əldə etmək olar. N.İ.Pamorozskayanın fikrincə, mətnlərin təfsiri ilə bağlı realı sözlərinin öyrənilməsi də maraq doğurur. Realilər kateqoriyası çox mürəkkəb və qeyri-müəyyəndir, oxucunu çaşdırmaq üçün onu öyrənərkən, təsnif edərkən, xüsusən, tərcümə edərkən xüsusi yanaşma lazımdır.

Qeyri-ekvivalent leksika kateqoriyasına, ilk növbədə, verilmiş mədəni və linqvistik birliyin həyatında konkret obyekt və hadisələri – realiləri və tarixizmləri bildirən sözlər daxildir. [1]

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, realilər və terminlər çox oxşardır və çoxlu sayda fərqlərə malikdir.

Realiləri və lakunlar arasında da oxşar və fərqli cəhətlər var. Realilər və lakunlar arasındakı fərqi göstərməkdən əvvəl "lakun" kimi bir fenomenlə daha yaxından tanış olmaq lazımdır.

Lüğətin özəlliyi təkcə dildə konkret sözlərin mövcudluğu ilə deyil, həm də onların olmaması ilə özünü göstərə bilər. Bu fenomen "lakun" adlanır. Onları ancaq dilləri müqayisə etməklə müəyyən etmək olar. Dilləri müqayisə edərək, uyğunsuzluqları, yəni müəyyən bir dildə təyinatı olmayan hadisələri, obyektləri və hadisələri tapa bilərsiniz. Dilçilər "lakunları" qeyri-ekvivalent lüğətə aid edirlər.

Lakun latın mənşəli sözdür və latın dilindən tərcümədə dərinləşmə, boşluq, yəni dillərdən birində anlayış və ya hadisənin tərifinin olmamasıdır. Xalqın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatının və məişətinin şəraiti, dünyagörüşü, psixologiyası, adət-ənənələri və s. digər dillərdə danışanlarda əsaslı şəkildə olmayan anlayışların meydana çıxmasını şərtləndirir. Müvafiq olaraq, digər dillərdə onların ötürülməsi üçün bir sözdən ibarət lüğət ekvivalentləri olmayacaqdır. Bu, dillərdən birində hansısa hadisənin və ya fenomenin sadəcə olaraq fərq edilməməsi və buna görə də ad almaması ilə bağlıdır.

Lakun mədəniyyətin və ya dillərin "kodlarının" üst-üstə düşmədiyi, bir mədəniyyətdən digərinə işarənin ötürülməsinin qeyri-mümkün olduğu və ya qismən mümkün olduğu, yəni qəbul edən mədəniyyətin deşifrə mexanizminin mövcud olduğu anda baş verir. [2, s.17]

Lakunları şərti olaraq motivasiyalı və motivasiyasız kimi təsnif etmək olar. Motivasiya edilmiş lakunlar bu və ya digər varlıqların reallığının olmaması ilə əlaqələndirilir. Qeyri-ekvivalent lüğət deyilən sferada motivləşdirilmiş lakunlar aşkar edilir. Onlar, adətən, tərcümədə izahatlarla verilir.

Motivləşməmiş lakunlar realilərin olmaması ilə izah edilə bilməz: uyğun realilər var, lakin xalq mədəni və tarixi səbəblərdən onları hiss etmir, bu realilər haqqında anlayışlar formalaşdırmır, onları adsız qoyub. Bu vəziyyətdə aşağıdakı nümunə ola bilər: rus dilində: эрин анасы теща (qayınana), арвадын анасы свекровь (qayınana) adlanır, lakin Azərbaycan dilində belə fərqlər yoxdur: ana həm arvad tərəfdən, həm də ər tərəfdən qayınana adlanır. Eyni məsələ qayınata sözünə də aiddir: тесть –qayınata, свекр –qayınata.

Dilçilər lakunları fərqli adlandırırlar, kimsə bunların "ağ ləkələr" olduğunu düşünür, ingilis dilçiliyində onlara, adətən, "boşluq" deyirlər. Bu fenomenin bütün tədqiqatçılarının bu məsələ ilə bağlı öz fikirləri var, çünki dilçilikdə lakunların universal təsnifatı və universal tərfi sadəcə olaraq yoxdur. Ona görə də hər bir tədqiqatçının lakunlara öz münasibəti var.

Y.S.Stepanov mütləq (artıq boşluq kimi müəyyən edilmiş və tərcümə lüğətlərində rast gəlinən sözlər) və nisbi (dildə işlənən, lakin sabit olmayan sözlər) lakunları ayırır. Rus dili üçün lakunlara nümunə kimi Azərbaycan dilindəki çayxana, düşbərə, azərbaycanlılar üçün isə rus dilinin борщ (borş), водка (vodka) lakunlarıdır.

Lakunlar linqvistik (leksik, qrammatik, üslubi) və mədəni (etnoqrafik, psixoloji, davranış və s.) ola bilər.

Onlar oxucu və ya dinləyici tərəfindən anlaşılmaz, təfsir və izahat tələb edən bir şey kimi qəbul edilə bilər (açıq lakunlar) və ya onun üçün emosiyalara səbəb olmayan "ölü zonada" qala bilər (qeyri-müəyyən lakunlar). Lakunlar gücə və ya dərinliyə görə dəyişə bilər: qarşıdurma (güclü, dərin lakunlar) və təzadlı (zəif, dayaz). Müəlliflərin fikrincə, mətnlərdə lakunlar mövcuddur və xarici oxucunun mətnin müvafiq fragmentini başa düşməsinə çətinləşdirir.

Z.D. Popova və İ.A. Sterninin nöqteyi-nəzərindən boşluq bir dildə vahidin digər dildə mövcud olduğu halda onun olmamasıdır. Bu müəlliflər vurğulayırlar ki, ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyət onların söhbətlərdə və bir neçə mədəniyyətin toqquşmasında görünməsidir.

"Lakun" anlayışının hər iki dilin və mədəniyyətin digər aspektlərinin müqayisəsinə genişlənməsi məqsəduyğun və metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış görünür. Bir tərəfdən boşluq anlayışının belə genişlənməsi dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqə mövqeyinə əsaslanır; digər tərəfdən, lingvistik lakunlarla yanaşı, lingvokulturoloji və mədəni lakunların müəyyən edilməsi dil və mədəniyyət arasında bəzi spesifik əlaqə formalarının qurulmasına kömək edir. Lakunalar bir lingvomədəni icmanın digərinə nisbətən təcrübəsinin artıqlığı və ya qeyri-kafi olduğunu göstərir. [3, 420]

Lakunlar hər hansı bir dilin milli xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

Reali fenomenin özünün yoxluğunu nəzərdə tutur, boşluq, daha çox lingvistik "boşluq" mənasında işlənir, yəni fenomen özü mövcuddur, lakin dil sistemində ifadə olunmur, vurğulanmır, "qeyri-ekvivalent leksika", mənaca ən geniş: hadisənin olub-olmaması və onun ifadəsinin lingvistik imkanları aydın deyil. Əslində, yad mədəni mətndə "başqasının" anlamadığı, ona qəribə gələn, şərh tələb edən hər şey budur.

Beləliklə, maddi və mənəvi mədəniyyət dildə təcəssüm olunur. Hər bir mədəniyyət millidir, onun milli xarakteri dildə dünyaya xüsusi baxış vasitəsilə ifadə olunur; dilin hər bir xalqa xas olan daxili forması var. dilin Daxili forma "xalq ruhunun", onun mədəniyyətinin ifadəsidir. Dil insanla onu əhatə edən dünya arasında, sadəcə, vasitəçi əlaqədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001, – 224 с.
2. Данильченко Т. Ю. Понятие и сущность лакун // *Наука. Искусство. Культура*, 2014, s.17 // <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-suschnost-lakun>
3. Хакимова, Ш. Р. Лакуны как лингвистическое явление / Ш. Р. Хакимова. // Молодой ученый. — 2015. — № 1 (81). — с. 420-422. <https://moluch.ru/archive/81/14614/>
4. Eminli, B.İ. Qeyri-verbal ünsiyyətin etnokulturoloji səciyyəsi/ B.İ. Eminli // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – C. 17, No. 1. – s. 12-16. – EDN IXPRST. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202320>

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ОКРАСКА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ СЛОВ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: лингвокультурология, безэквивалентная лексика, реальная, лакуна, языковые коды

В статье рассматриваются характерные черты слов, которые являются воплощением материальной и духовной культуры и не имеют эквивалента. В языкознании такими словами являются реалии, лакуна, безэквивалентная лексика, пробелы, «белые пятна» и др. хоть и называется по-разному, но, по сути, они похожи. Но между этими словами есть определенные различия. Различные аспекты были представлены путем проведения лингвистического анализа.

SUMMARY
LINGUOCULTURAL COLOR OF NATIONAL-CULTURAL WORDS
Eminli B.İ.

Keywords: *linguoculturalology, non-equivalent lexicon, real, lacuna, language codes*

The article considers the characteristic features of words that are the embodiment of material and spiritual culture and have no equivalent. In linguistics, such words are real, lacuna, non-equivalent vocabulary, gap, "white spots", etc. although it is called, it is similar in essence. But there are certain differences between those statements. Different aspects were presented by conducting a linguistic analysis.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2023
	Son variant	03.03.2023

AĞBABA VƏ ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

BAYRAMOVA ARZU ASTAN qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, f.f.d.

bayramova.arzu2@gmail.com

Açar sözlər: feil, məsdər, mənə, şəkilçi, səs

Elmi ədəbiyyatlarda, yəni qrammatika kitablarında şəxs, hal, kəmiyyət və zamana görə dəyişməyən feillərə feilin təsriflənməyən, yəni dəyişməyən formaları deyilir. Təsriflənməyən feil formaları bunlardır: məsdər, feili bağlama və feili sifət. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində feilin bu formaları fərqli şəkildə, əsasən də, fərqli fonetik variantlarla işlənir. Qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Ağbaba-Şörəyel şivəsində də belədir. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək:

a) Məsdər. Ağbaba-Şörəyel şivəsində məsdər feilin kök və ya əsasına bir neçə variantlı şəkilçilərin (-max, -məx'; -bax, -bəx'; -bəy, -məy) artırılması ilə düzəlir. Qalın səslə feillərə -max, incə səslə feillərə -məx' şəkilçisi artırılır. Məsələn: *ifcinnəməx'*, *qazıxlamax* və s.

– *Ərişdiyi arıtdamax lazımdı* (Q.); *Odu, uşaxlar zivişməx'dən gəlillər* (Qb.).

Bununla belə, bu şivədə sonu kar p səsi ilə bitən feillərdə yarımçıq irəli assimilyasiya nəticəsi olaraq –bax, –bəx' şəkilçisinin işlənməsi də özünü göstərir [3, s.104]. Məsələn: *yapbax*, *qapbax*, *köpbəx'* və s. –*Köpbəx' də mal-qoyun xəstəliyidi* (İb.); *Pendiri motala çox da təpbəx' olmaz, dəri cırılar* (Q.).

Naxçıvan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də məsdərlərin tərkibində -bax, -bəx' şəkilçisi işlənir [3, s. 40].

Feili bağlama və feili sifətlərdən fərqli olaraq, məsdərlər mənsubiyyətə görə dəyişir və hallana bilir: Məsələn:

<i>geniməx' (uzaqlaşmaq)</i>	<i>qavzamax (soxmaq)</i>	<i>yapbax</i>
<i>geniməyin</i>	<i>qavzamağın</i>	<i>yapbağın</i>
<i>geniməyə</i>	<i>qavzamağa</i>	<i>yapbağa</i>
<i>geniməyi</i>	<i>qavzamağı</i>	<i>yapbağı</i>
<i>geniməx'də</i>	<i>qavzamaxda</i>	<i>yapbağda</i>
<i>geniməx'dən</i>	<i>qavzamaxdan</i>	<i>yapbaxdan</i>

– *Qonşular arxaca yapba yapbağa gediflər* (Ög.);

– *Onun burdan geniməyi yaxşıdı* (Gb.)

b) Feili bağlama. Ağbaba-Şörəyel şivəsində, əsasən, Qərb qrupu dialekt və şivələrində, həm də ədəbi dildə işlənən feili bağlamalar işlənir. Bu feili bağlamalar feilə qoşulan müxtəlif fonetik variantlı şəkilçilərlə formalaşır, zaman və tərz məzmunu yaradır. Feili bağlama düzəldən şəkilçilərə və onların yaratdıqları mənə tutumuna ayrılıqda diqqət yetirək:

1. –*if*, –*if*, –*uf*, –*üf*; *yif*, –*yif*, –*yuf*, –*yüf*, –*ifdan*, –*ifdən*, –*ufdan*, –*üfdən* şəkilçiləri ilə düzələn feili bağlamalar əsasən hərəkətin tərzini ifadə edir. Məsələn: *alif*, *gəlif*, *asif*, *alıfdan*, *gəlifdən*, *görüfdən* və s.

–*Qasım kişi tükənnən bir meşəy unu dalına alıfdan getdi* (B.); *Mərdən məsələnin nə yerdə olduğunu bilif demədi* (C.); *Gəlifdən onların oğuruğunu gördülər, biyabırçılıx oldu* (G.) və s.

Göründüyü kimi, *-ıfdan, -ıfdən, -ufdan, -üfdən* şəkilçili feili bağlama (*ıf*) və çıxışlıq *hal (-dan)* şəkilçisindən ibarət qovuşuq şəkilçidir.

Bəzi kənd şivələrində *-o:f, -ö:f, -ef; -ofdan, -ö:fdən, -efdən* şəkilçili feili bağlamanın işlənməsi də qeydə alınmışdır. Məsələn: *Bir sahatdı oturof gözdüyö:rəm* (E.,S.); *İrayonnan gələfdən gedif* (G.) və s.

2. *-alı, -əli//əni; -anı (-yanı, -yəni)* şəkilçiləri ilə formalaşan feili bağlamalar da əsasən zaman anlayışı ifadə edir. Məsələn: *alalı, gedəli, gələli* və s.

– *O, kəndə köçəli düz on oldu* (Ox.); Cəhəngir məllim iraykom işdiyəli tamam on il oldu (D.); *O gedəni hələm kətdə sakitdix'di* (A.); *O gedəni getdi, bir də buralara baş çəx'mədi* (Daş.).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (*Beyrək gedəli Bambam təpə başına çıxdınmı qız?*) *-alı, -əli* feili bağlama şəkilçisinin işlənməsi nəzərə çarpır. [5, s.145] Bununla belə, İ.Nəsimi və M.Vaqifin yaradıcılığında da həmin şəkilçilərin işlədildiyini görürük. [6, s.138]

Mənbələrdə göstərilir ki, *-alı, -əli* şəkilçisi XIV əsrdən XIX əsrədək ədəbi dilimizdə işlədilmiş, sonra isə arxaikləşərək qərb qrupu dialekt və şivələrində mühafizə edilmişdir. [5, s.145]

3. *-çağın, -çəyin//çağım, -çəyim* şəkilçiləri zaman anlayışı ifadə edən feili bağlamalar düzəldir. Məsələn: *alçağım, getcəyim, qaşçağım, görçəyin* və s. Bu feili bağlamalar həm də I və II şəxsi ifadə edir.

– *Uşağa məx'tuf çatacağım səvinif; Aqa Mehralı Kalloydakı (dağ adı) piçənəyə çıxacağım çölçülər zoğu bululladılar* (Ög.). Bu feili bağlam *kimi* qoşması ilə də işlənə bilir, həm də I və II şəxsi ifadə edir. Məsələn: *Əsgərrix'dən gəlcəyim kimi əvləndi* (Ox.).

4. *-annan, -ənnən, -an, -ən* şəkilçiləri ilə düzələn feili bağlamalar əsasən zaman anlayışı ifadə edir. Məsələn: *Daim o gedən getdi, bir də bizə sarı üzük'mədi* (İb.); *Nənəm ölənnən əvin bini-bərəkəti qaçır* (İb.); *Mehralı kişi Balıxlıya sədir gələnnən şennyin uruzqusu artdı* (B.). Bununla belə, bu feili bağlamalar sonra *so:ram, sarı* və *kimi* qoşmaları ilə də işlənə bilir. Məsələn: *- O gedən sarı işdə düzəldi* (T.).

5. *-dixcan, -dihcən, -duxcan, -dühcən; -a, -ə* şəkilçili feili bağlamalar tərz-i-hərəkət bildirir. Məsələn: *getdihcən, qaşdixcan, gördük'cən, acıla qaldı* və s. – *Tora balıx dolduxcan ağırırardı* (G.); *Bu boz öküz də getdihcən illaşdan tüşür* (Ç.); *Uşağının bu işinə baxa qaldı* (M.); *Onu eşidif ağzı açıla qaldı* (S.); *Atın bu gününü görüf gözü bərələ qaldı*.

“Kitabi –Dədə Qorqud”da da tərz-i-hərəkət ifadə edən *-a, -ə* şəkilçili feili bağlama işlənməmişdir. Məsələn: *Bazırqanlar ardından baqa qaldılar* [6, s.53]. Zaqatala, Balakən və Qax şivələrində də həmin şəkilçili feili bağlama işlənməkdədir [5, s.33].

6. *-incan, -incən; -incax, -incax, -uncax, -üncəx'* şəkilçiləri ilə düzələn feili bağlamalar da əsasən zaman mənası bildirir: *yaxıyincax, alazdıyincax* və s. Məsələn: *-Molla Əhməd gəlincəx' camahat rəhmətdix' Qımı Söyünün qavrını hazırlamışdı* (İb.); *Narın elə hay eliyif əvə qacincax, anası onu qavaxlamışdı* (Gül.).

7. *-armaz, -ərməz* şəkilçisi, əsasən, zaman anlayışlı feili bağlamalar əvvələ gətirir. Məsələn: *–Əvə çatar-çatmaz bərk xışrix' yağdı* (T.); *Savax ertə paltarını geyinər-geyinməz qaşdı piçin olan yerə* (Ög.) və s.

8. Qovuşuq işlənen: *–ma+miş, –mə+miş* şəkilçisi ilə də zaman və tərz bildirən feili bağlama əmələ gəlir. Məsələn: *– Ə, tula çəzməmişdən bu uşax durur* (S.); *Seyizdər koma girməmiş qounnar da girmer* (Q.).

c) Feili sifət. Ağbaba-Şörəyel şivəsində feili sifətlərin işlənmə yeri genişdir. Ancaq ədəbi dildən fərqlənən feili sifət şəkilçiləri azlıq təşkil edir. Lakin feili sifətlər feilin təsirlik, növ, inkarlıq əlamətlərini özündə əks etdirir. Məsələn: *kirimiş (adam), təpimiş (corab), təpiməmiş (corab), döyülmüş (zəyəmək), döyülməmiş (zəyəmək), alazdanmamış (qaz)* və s.

Ağbaba şivəsində az da olsa, *–ar, –ər* şəkilçili feili sifətlərin işlənməsi nəzərə çarpır. Məsələn: *Onun gedər yerimi yoxdu; Yağar yağış da illacımızı kəsdi, taxılı –selə verdix' tamam* (G.).

Göstərilən şəkilçilərin XVIII əsrə qədər omonim şəkilçi kimi geniş formada işlənməsi mənbələrdə qeyd olunur [8, s.97]. *İnim Kul Tikin kargan boltı özüm sakıntım, görür gözim görməz taq, bilir biliqim bilməz taq boltı, özüm sakındım* [7, s.168]; (*Mənim kiçik qardaşım Güktəkin vəfat etdi; Mən isə sarsıldım, görər gözüüm görməz tək, bilə biligim bilməz tək oldu özüm sarsıldım*).

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da –ır, –ir, –ur, –ür şəkilçili feili sifət işlənmişdir. “Dəli Domrulun görür gözü, görməz oldı, tutur əlləri tutmaz oldu” [6, s.125]. Yazılı ədəbi dilimizdə də –ar şəkilçisi feili sifət kimi işlənmişdir. Məsələn: –Axar sular bulanmazmı? (Füzuli)

Ağbaba şivəsində feili sifət şəkilçilərinin digər formaları da ədəbi dildə olduğu kimi işlənir. Məsələn:

- *mamış*, – *məmiş*: Ot-ələfi piçməmiş yoruluf (G.).
- *malı*, – *məli*: Gülməli–gülməli şeylər danışer bu uşax' (Qn.).
- *dığın*, – *düyyün*: – Gördüyün adama salam verməmiş getmə;
- *mış*, – *miş*, – *muş*, – *müş*: – Ə bu əvi yıxılmış Müxdər gündə içir;
- *ajax*, – *əjax*: – Kəsiləjəx' otu kəsdim.
- *ası*, – *əsi*: Çəkilsə südü maşnada çəx'dim (Q., Ög., B.)
- *an*, – *ən*: Zeynaf arvad da kiryən adam dö:l ha (T.).

Ağbaba və Şörəyel şivəsində işlənən feili sifətlər substantivləşdiyi zaman, ədəbi dildə olduğu kimi, hal, xəbərlilik və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Yəni feili sifətdən sonra gələn isim dildəki qənaət qanununa əsasən işlənmir və həmin sözün qrammatik yükünü feili sifət daşıyır. Məsələn: – *Alajağımı (alacaq taxılıımı) qolxozdan aldım* (B.); *Də:rməna gedənnərimiz (gedən adamlar) axşam qayıdıf gəldilər*; – *Yun dərıyannar (darayan qadınlar) çox yoruldular*; – *Çovannarın yançıları o gedənlərdi (gedən kişilərdi)*; *Arpagöldən balıx tutannarı (tutan kişiləri) melisəliyə apardılar* (S., Q., Qb.) və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası / –Bakı: Elm, –2022.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / –Bakı, 1967, 278 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası / –Bakı: Elm və təhsil, –2015, –308 s.
4. Bayramov, A.Ə. Ağbaba şivəsi sözlüyü / A.Ə.Bayramov, A.A.Bayramova. –Bakı: Kitab AM 965 MMC, –2014, –248 s.
5. Bayramov, İ. Azərbaycan dialektologiyası / İ.Bayramov. –Ankara: İksad, –2022, –451 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud / –Bakı: Yazıçı, –1978, –298 s.
7. Mirzəzadə, H.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.M.Mirzəzadə. –Bakı: ADU, –1990, 373 s.
8. Əsgər, R. Orxon abidələri / R.Əsgər. –Bakı: Elm və təhsil, –2010, –269 s.
9. Tanrıverdiyev, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.V.Tanrıverdiyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –464 s.
10. Vəliyeva, G. Azərbaycan dialektologiyası / G.Vəliyeva, –Bakı, –2003, –250 s.

Kənd adlarının ixtisarı

Qb. – Qarabulaq	D. – Düzkənd
B. – Balıqlı	Q. – Quzukənd
M. – Mağaracıq	G. – Göllü
Gb. – Güllübulaq	Ox. – Oxçuoğlu
T. – Təpəköy	Oğ. – Oğsuz

РЕЗЮМЕ
НЕСПРЯГАЕМЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В ДИАЛЕКТЕ АГБАБА ШОРАЙЕЛ
Байрамова А.А.

Ключевые слова: глагол, инфинитив, значение, суффикс, звук

В статье исследуются инфинитивы, глаголы и причастия, употребляемые в речи жителей сел Агбаба-Шорайел Западного Азербайджана, анализируются особенности диалекта. Во-первых, диалектная форма суффиксов, образующих инфинитив (-maq, məx'; bax, bəx'), отмечена диалектными примерами и представлена в конкретных предложениях. Затем по порядку объясняются фонетические варианты суффиксов, образующих глаголы и причастия, используемые в этом диалекте. Значение, созданное суффиксами, представлено конкретными моделями предложений. Однако сравнения проводятся с глаголами и причастиями, употребляемыми в других диалектах и акцентах, а также в исторических памятниках.

SUMMARY
NON-FINITE FORMS OF THE VERB IN THE AGBABA SHORAYEL DIALECT
Bayramova A.A.

Keywords: verb, infinitive, meaning, suffix, sound

In the article, the infinitives, verbs, and participles used in the speech of people living in Aghbaba-Shoreyel villages of Western Azerbaijan are involved in the study, and the features of the dialect are analyzed. First, the dialectal form of the suffixes that form the infinitive (-maq, məx'; bax, bəx') is noted with dialect examples and presented in specific sentences. Then, the phonetic variants of the suffixes that form the verbs and participles used in this dialect are explained in order. The meaning created by the suffixes is represented by specific sentence models. However, comparisons are made with the verbs and participles used in other dialects, accents, and historical monuments.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	31.01.2023
	Son variant	27.02.2023

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

ГАСЫМОВА ДЖАМИЛЯ РАМИЗ ГЫЗЫ [ORCID](#)

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан, старший преподаватель
gasimovajamila@yahoo.de

Ключевые слова: художественная литература, художественный перевод, проблема эквивалентности

Как сама художественная литература, так и ее перевод претерпели с течением времени ряд качественных изменений. Работа переводчика как истолкователя текста никогда полностью не заканчивается. Перевод – это языковой процесс, в ходе которого текст на исходном языке в условиях особой культурной и социолингвистической ситуации посредством переводчика реконструируется в текст на целевом языке. Переводчик, выступающий в роли читателя и автора, ориентируется на восприятие «чужого» текста и пытается приспособить его к требованиям и потребностям целевого языка и реципиентов, для которых он переводит. Конфликт, в котором находится переводчик, Ф.Шлейермахер описал следующим образом: «Либо переводчик оставляет в покое писателя и заставляет читателя двигаться к нему навстречу, либо оставляет в покое читателя, и тогда идти навстречу приходится писателю» [6, с.73]. Перевод – это не только имманентный процесс, обусловленный литературными и стилистическими нормами. Перевод производится при постоянном учете идеологических (моральных, политических) социолектов и языковой ситуации.

Текст художественного произведения, в котором автор посредством языка выражает свои мысли, однозначно ориентирован на реципиента. Переводчик должен адекватно передать стиль автора, своеобразие его языка. Й.Альбрехт лаконично замечает: «Стилистическая эквивалентность и связанные с ней проблемы анализируются на абстрактном уровне. На практике же переводчик полагается на свою интуицию» [1, с.94]. Балансирование между свободой и верностью стилю автора составляют центральный стержень теории перевода. Следует ли переводчику интерпретировать читателю целевого текста то, что подразумевает автор, или же читатель должен сам разобраться с определенной долей экзотики? У читателя целевого текста должны быть вызваны те же эмоции, что и у читателя исходного.

Часто трудности возникают при переводе игры слов, шуток и т.п. Недостаточно при этом просто переводить. Читатель целевого текста должен уловить саму «соль» шуток. Эти морфологические единицы неразрывно связаны с языком. Но возможность их передачи на целевой язык еще не подразумевает, что они будут поняты в нем. К. Райс в своем исследовании затрагивает эту проблему. Она выделяет понятие «понимание текста» с точки зрения переводчика и называет три аспекта:

- Какую роль играет понимание текста для переводчика?
- Какие факторы влияют на понимание текста?
- Как феномен «понимание текста» воздействует на перевод и его восприятие?

Она описывает восприятие текста как сближение различных точек зрения, а позицию переводчика как стержневую при передаче текста:

«Текст – это связанное, тематически ориентированное высказывание, облаченное в письменную или устную форму и служащее коммуникативным целям. Понимание подразделяется на «переживаемое, испытываемое» и «поясняющее». Под первым понимаются эмоции, которые должен пережить, испытать реципиент. Под вторым – попытка понять это первичное переживание, т.е. показать, из каких компонентов (слов, предложений, звуков, ритмов, значений) состоит текст, продемонстрировать их взаимосвязь» [5, s.47].

Как бы переводчик ни старался быть нейтральным по отношению к языковым знакам, он никак не может не изменить объективно данный текст через призму своего индивидуального восприятия этих знаков. Мнения теоретиков и практиков диаметрально расходятся в следующем вопросе: можно ли объяснить перевод с научной точки зрения? Или адекватная передача текста, принятие во внимание порой противоречивых, несовместимых условий и факторов подчинены творческому чутью переводчика? «Два принципа определяют установление критериев эквивалентности для перевода текста: принцип отбора и иерархии. Отбор осуществляется при анализе исходного текста, когда переводчик выделяет типичные для него элементы. Иерархия основана на первоочередности элементов, когда не все из них одновременно могут быть равнозначно сохранены в целевом языке» [5, s.114].

Это сплетение условий, касающихся самого текста и его перевода, охватывает наряду с социальными условиями переводчика и его образованием, принципами, по которым он работает, также традицию, которой он придерживается. Личной составляющей здесь являются вовлеченность и понимание текста и его имманентных структурных признаков. Исходный текст со своими стилистическими, языковыми и эстетическими формами находится не только в контекстуальных рамках исходного языка, но и в культурном окружении своего возникновения (автор, общество, эпоха и т.д.). Это сложное языковое образование, понимаемое как последовательность синтаксических связей, является одновременно референтом и в силу своей знаковости способно вызывать ассоциации. Автор сознательно производит отбор стилистических, социолектных и прочих вариантов с целью достижения определенного понимания у реципиента. Задача переводчика – приспособить теперь все эти компоненты совершенно другому множеству элементов целевого языка [3, s.17].

Даже в идеальном случае, когда переводчик понял текст также, как задумал его автор, и намерен передать его таким читателю целевого текста, другой язык при разном объеме значений между словами обоих языков принуждает где-то «пойти на уступки», а где-то «сгладить». Так, например, русское слово «зять» совпадает с немецким «Schwager» в значении «муж сестры», но не в значении «муж дочери», для которого в немецком языке есть обозначение «Schwiegersohn». У немецкого «Schwager» есть также значения «брат мужа» и «брат жены», для которых в русском языке имеются соответственно «деверь» и «шурин» [2, s.85].

„*Sehr vernünftig*“, sagte **der Schwager** des Herrn Göppel [4, s.13]. - Вполне резонно, - заметил **зять** Генделя [9, 8].

Da wäre **ein Schwiegersohn** wie Diedrich ihm freilich gelegen gekommen [4, s.73]. - Сам собой, такой **зять**, как Дидерих, суший клад для Генделя [9,39].

Eine schwache, immerhin aber noch lebende Auskunftsperson, die nur dann als befangen abgelehnt werden muss, wenn es um sie selbst geht, ist Lenis **Schwager** Heinrich Pfeiffer, vierundvierzig, verheiratet mit einer gewissen Hetti, geb.Irms, zwei Söhne, achtzehn und vierzehn, Wilhelm und Karl [7, s.16]. - Не очень значительным, зато и поныне здравствующим свидетелем, которого, как лицо заинтересованное, придется игнорировать в тех случаях, когда речь пойдет о нем самом, является **деверь** Лени, Генрих Пфайфер, сорока четырех лет, женатый на некоей Хетти, урожд. Ирмс, и имеющий двух сыновей, восемнадцати и четырнадцати лет, – Вильгельма и Карла [8, s.8].

Das Verhältnis Heuteufels zu seinem Schwager Zillich litt nach wie vor unter Mißhelligkeiten [4, s.415]. – Разногласия между Гейтейфелем и его шурином пастором Циллихом по-прежнему отражались на их отношениях [9, s.21].

В случае же, если одному многозначному элементу исходного языка соответствует несколько однозначных элементов целевого, - уточнить тем или иным образом понимание соответствующих слов, синтагм и грамматических структур.

„Das Mädchen kann nicht vom **Herd** fort“, sagte sie; aber den wahren Grund sagte ihr Blick [4, s.63]. – Кухарка не может отлучиться от **плиты**, - сказала она, но истинную причину он прочел в ее глазах [9, s.33].

Dagegen las, wer zwischen Jadassohn und Heuteufe ldie Augen zur Decke erhob: „Friedliche Rast am traulichen **Herd**, und an der Wand ein schneidiges Schwert“ [4, s.414]. – Но зато, если кто сидел между столиками Гейтейфеля и Ядассона, тот, подняв глаза к потолку, читал: «Мир и уют, **очаг** родной, а на стене – меч боевой» [9, s.212].

Таким образом, языковые знаки достигаемы на всех уровнях. Между ними устанавливаются такие виды связи, как семантическая, синтаксическая и звуковая. Это переплетение связей составляет «сверхобусловленность знака» и не «распутывается» без потерь. Поэтому переводчику следует расставить приоритеты и дать преимущество какому-то одному параметру, подчинив ему все другие значения и связи. Исследовать текст необходимо с точки зрения его сути, т.е. того, что составляет его внутреннее ядро. Автор и сам текст дают при этом определенные указания, последнее слово остается за переводчиком. Для определения типа текста, К.Райс дает следующие рекомендации: «Если автор хочет передать только содержание, т.е. формулирует текст таким образом, чтобы довести до получателя какие-либо новости, знания, взгляды, то в этом случае мы говорим об информативном типе текста. При намерении автора передать текст как художественно организованное целое мы имеем дело с экспрессивным типом текста. Если же автор текста побуждает получателя к практическим действиям, то речь идет тогда об оперативном типе текста» [5, s.82].

Из рассмотренного становится ясно, что добросовестному переводу предшествует аккуратный анализ исходного текста. Как переводчику, находящемуся на перепутье двух языков, оценить значимость одного языка? Как найти ему подходящее соответствие в другом? Насколько широк его культурный горизонт? Какие знания, по его мнению, заведомо ошибочны в целевой группе? На все эти вопросы, как мы убедились, ответ один: переводчик должен обладать для этого фундаментальными знаниями о культуре и реалиях двух народов. Ведь культура и язык взаимно дополняют и подкрепляют друг друга. Их невозможно обособить и изучать в отрыве друг от друга.

ЛИТЕРАТУРА

1. Albrecht, Jörn (1998): Literarische Übersetzung: Geschichte, Theorie, kulturelle Wirkung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
2. Barchudarow, L. Sprache und Übersetzung / L.Barchudarow. – М.: Verlag “Progreß”, –1979
3. Koller, Werner (2001): Einführung in die Übersetzungswissenschaft, Heidelberg, Quelle & Meyer, (1979)
4. Mann, H.: Der Untertan, 2011 [Ebook 38126]
5. Reiss, Katharina (2000): Grundfragen der Übersetzungswissenschaft. Wiener Vorlesungen, Wien, WUV-Univ.Verl., (1995)
6. Schleiermacher, Friedrich Daniel (2002): Über die verschiedenen Methoden des Uebersetzens. In: Ders.: Kritische Gesamtausgabe. Berlin, New York, de Gruyter, (Bd. 11)
7. <https://litportal.ru/avtory/genrih-bell/kniga-gruppenbild-mit-dame-gruppovoy-portret-s-damoy-kniga-dlya-chteniya-na-nemeckom-yazyke-805927.html>

8. https://aldebaran.ru/download/byoll_genrih/kniga_gruppovoyi_portret_s_damoyi_45062519/?for_mats=rtf.zip
9. <https://iknigi.net/avtor-genrih-mann/3118-vernopoddannyi-genrih-mann.html>
10. Vəliyeva, S.V. Tərcümə zamanı sinonimlərlə bağlı yaranan problemlər / S.V. Vəliyeva // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi – 2020. – C. 16, No. 4. –s. 23-25. – EDN IYOZMJ. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598000>

XÜLASƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN TƏDQİQİNƏ DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR *Qasimova C.R.*

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə, ekvivalentlik problemi

İstər bədii ədəbiyyatın özü, istərsə də onun tərcüməsi zamanla bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Tərcüməçinin mətnin izahçısı kimi işi heç vaxt tam bitmir. Tərcüməçi oxucu və müəllif kimi çıxış edərək, diqqətini “özgə” mətnin qavranılmasına yönəldir və onu tərcümə etdiyi dilin və auditoriyanın tələb və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa çalışır. İki dilin qovşağında olan tərcüməçi bir dilin əhəmiyyətini necə qiymətləndirməli? Digərində münasib uyğunluğu necə tapmalı? Bütün bu sualların cavabı birdir: bunun üçün tərcüməçinin iki xalqın mədəniyyəti və reallıqları haqqında fundamental biliyi olmalıdır. Axı mədəniyyət və dil bir-birini tamamlayır və gücləndirir. Onları bir-birindən təcrid etmək və təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək qeyri-mümkündür.

Bədii əsərin mətni birmənalı olaraq oxucuya yönəlib. Bu mətnə müəllif dil vasitəsilə öz fikirlərini ifadə edir. Tərcüməçi müəllifin üslubunu, dilinin özünəməxsusluğunu adekvat şəkildə çatdırmalıdır. Stilistik ekvivalentlik və onunla əlaqəli problemlər mücərrəd səviyyədə təhlil edilir. Praktiki həyatda isə tərcüməçi öz intuisiyasına arxalanır. Azadlıq və müəllif üslubuna sədaqət arasında tarazlıq tərcümə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Məxəz dilin oxucusunun keçirdiyi hissləri hədəf dilin oxucusu da keçirməlidir.

Çox vaxt çətinliklər zarafatları tərcümə edərkən yaranır. Sadəcə tərcümə etmək kifayət deyil. Hədəf mətnin oxucusu zarafatın “düzünü” tutmalıdır. Bu morfoloji vahidlər dillə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Amma bu o demək deyil ki, onlar dərhal hədəf dildə başa düşüləcək. K.Rays öz araşdırmasında bu problemə toxunur O, tərcüməçinin nöqtəyi-nəzərindən “mətni başa düşmək” anlayışını önə çəkir və üç aspekti qeyd edir:

- Mətnin məzmununu anlamaq tərcüməçi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?
- Mətnin məzmununu anlamasına hansı amillər təsir edir?
- “Mətni anlama” fenomeni tərcüməyə və onun qavranılmasına necə təsir edir?

SUMMARY THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF LITERARY TRANSLATION *Gasimova J.R.*

Key words: fiction, literary translation, equivalence problem

Both fiction itself and its translation have undergone a number of qualitative changes over time. The work of a translator as an interpreter of a text is never completely finished. The translator, acting as a reader and author, focuses on the perception of a "foreign" text and tries to adapt it to the requirements and needs of the target language and recipients for whom he translates. How can a translator who is at the crossroads of two languages appreciate the significance of one language? How to find a suitable match for him in another? To all these questions, as we have seen, there is only one answer: for this, the translator must have fundamental knowledge of the culture and realities of the two peoples. After all, culture and language complement and reinforce each other. They cannot be isolated and studied in isolation from each other.

The text of a work of art, in which the author expresses his thoughts through language, is uniquely focused on the recipient. The translator must adequately convey the style of the author, the originality of his language. Stylistic equivalence and related problems are analyzed at an abstract level. In practice, the translator relies on his intuition. Balancing between freedom and fidelity to the style of the author is the

central core of the theory of translation. Readers of the target and source texts should have the same emotions.

Often difficulties arise when translating jokes. It is not enough to simply translate. The reader of the target text must understand the joke. These morphological units are inextricably linked with the language. But this does not mean that they will be understood in it. K. Rice touches upon this problem in her research. She highlights the concept of "understanding the text" from the point of view of the translator and names three aspects:

- What role does text understanding play for a translator?
- What factors influence the understanding of the text?
- How does the phenomenon of "text understanding" affect translation and its perception?

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.02.2023
	Son variant	27.02.2023

QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN TARİXİ FACİƏLƏRİ BAYATILARDA

AVTANDİL AĞBABA [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

avtandil.aqbaba@mail.ru

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, folklor, bayatı, soyqırımı

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycan dəfələrlə rus işğalçılarının və ermənilərin qanlı hücumlarına məruz qalmış, törədilən terror aktları, müharibələr nəticəsində bu ərazilərin aborigen əhalisi olan azərbaycanlılar amansız deportasiyaların, soyqırımı və repressiyaların günahsız qurbanlarına çevrilmişlər. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə demişdir: “Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər. ancaq buna nail ola bilməyiblər” [1, 2]. Müxtəlif dövrlərdə, kommunist rejiminin hökm sürdüyü illərdə, xüsusilə, keçən əsrin 40-50-ci illər mərhələsində “kənüllü köçürmə” adı ilə həyata keçirilən deportasiyaların, qırğın və fəlakətlərin qanlı izləri Qərbi Azərbaycan folklor arealının bir çox janrlarında, aşığı və el şairlərinin yaradıcılıqlarında təfərrüatlı bədii təsvirlərlə əks olunmuşdur. Biz bu məqalədə, əsasən, bayatılarda Qərbi azərbaycanlıların başına gətirilən faciələrin necə əks olunduğunu araşdırmağa çalışacağıq.

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın sosial-siyasi, tarixi-mədəni həyatında elə bir mühüm hadisə olmayıb ki, folklorumuzda, o cümlədən bayatılarda öz əksini tapmasın. Bu baxımdan bayatılar tarixi keçmişimizi, adət-ənənə və etnoqrafiyamızı, ibtidai təsəvvürləri öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbədir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Çar Rusiyasına, sonrakı dövrlərdə Sovet hökumətinə arxalanan ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında zor gücünə məskunlaşdıqca onların törətdikləri vəhşiliklər bayatılarda da nifrət və kədər qarışıq hisslərlə ifadə olunmuşdur:

Gümrü yanı sarp qaya,

Boyladım Arpa çaya.

Ev tikdim, yuva qurdum,

Əməyim getdi zaya. (Ağbaba folkloru)

Mənbələrdən məlumdur ki, 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə əsasən Arpa çayının Gümrüyə qədərki sağ və sol sahili, sonrakı sol sahili əraziləri, Gümrü də daxil olmaqla, Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Bununla da, həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların məşəqqətli günləri daha da ağırlaşdı. Çar Rusiyası “parçala, hökm et!” işğalçılıq siyasəti yürüdükdüsay, onların əlaltıları ermənilər “yersiz gəldi, yerli qaç” prinsipi ilə azərbaycanlıların əmlakını talayır, havadarlarına güvənərək, aborigen əhalini yurd-yuvasından didərgin salır, “türksüz Ermənistan” yaratmaq üçün məkrli planlar həyata keçirirdilər. Yuxarıdakı bayatıda qurub-yaradan, lakin “əməyi zaya gedən” soydaşımızın qəmli fəryadı əks olunmuşdur. Diqqət edilsə, ermənilərin Qərbi Azərbaycanda törətdikləri milli - etnik təmizləmələri, mənəvi repressiya, deportasiya və qırğınları əks etdirən bayatılarda Göyçə, İrəvan, Ağbaba, Gümrü, Lori, Zəngəzur, Arpaçay, Oxçu, Zəngi və s. kimi toponim və hidronimlərin, yer-yurd adlarının poetik səviyyədə ümumiləşdirildiyini görmək mümkündür. Aşağıda nümunə gətirdiyimiz bayatılar dediklərimizə nümunə ola bilər:

Ağbabadan Çıldıra

Yol gedir sıra-sıra.

*Ağlın vətən dərdindən
Qorxuram ki, çıldıra (Ağbaba folkloru)*

*Mən aşiq Göyçə deyə,
Kimsəm yox, Göyçə deyə
Xəstəyəm qürvət eldə
Qalmışam Göyçə deyə. (Göyçə folkloru)*

*Əzizinəm Maymağın,
Başı qardı yaylağın.
Qurbanları kəsirdik
Şənlənirdi oylağım. (Lori-Pəmbək folkloru)*

*Əzizinəm Çalxana,
Çalxan yolu qəmxana.
Erməni hücum etdi,
Dağıldı Gümüşxana. (Dərələyəz folkloru)*

Rus-erməni əlbirliyi nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların düçar olduqları məşəqqətlər, onlara qarşı törədilən cinayətlər, ata-baba ocaqlarının darmadağın edilməsi, bir sözlə, insanlığa sığışmayan vəhşiliklər müəllifli bayatılarda da yüksək həssaslıqla əks olunmuşdur. Bu baxımdan Səriyyə Xatunun bayatıları çox səciyyəvidir. Tarixçi-alim Nazim Mustafa türk-müsəlman əhaliyə qarşı Qərbi Azərbaycanda ermənilərin törətdikləri vandalizm və kütləvi qırğınlardan bəhs edərkən yazır: “1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçmiədzin qəzasında 84, Nova-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min soydaşımızı soyqırımına məruz qoymuşdular” [2, 148]. Əslən İrəvan xanlarının nəslindən olan Səriyyə Xatun (1908-1990) ermənilərin iç üzünə yaxından bələd olmuş, eşitdiklərini və görüb müşahidə etdiklərini bədiiləşdirərək bayatılara hopdurmuşdur. Bu mövzuda onun düzüb-qoşduğu bayatıları həyəcansız oxumaq olmur. İrəvanın işğalı, dogma yurdundan didərgin düşən azərbaycanlıların vətən həsrəti, ermənilərin özbaşınalıqları və s. düşməne qarşı sonsuz nifrət və qəzəb hissi ilə ifadə edilmişdir. Dərin poetik məzmununa və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə bəzən xalq bayatılarından seçilməyən Səriyyə Xatunun bayatı yaradıcılığının ideya-mündəricə məziyyətləri bir tərəfdən onun şəxsi həyatı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən sosial quruluşun və mühitin azərbaycanlılara vurduğu maddi və mənəvi zərbələrin əsil səbəblərini və mahiyyətini dərinlən bilməsi ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, o, özünün acı həyat təcrübəsindən, erməni xislətinə və rus şovinist siyasətinə bələd olduğundan çəkdiyi izzətləri bu cür kövrək bədii deyimlərlə dilə gətirmişdir. Həm də bu dərdlər fərdi yaşantıların deyil, milli faciələrin bədii inikası kimi güclü təsir bağışlayır:

*İrəvan qana düşdü,
Qəfil talana düşdü.
Təbriz, Gəncə gəlmədi,
Qollarım yana düşdü. [3, s.24]*

Dar gündə Təbriz və Gəncə xanlıqlarından yardım gözləyən irəvanlılar onu görə bilmirlər. Çünki 1804-cü ildə Gəncə xanlığı Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmişdi. İrəvanın süqutundan 12 gün sonra - 1827-ci il oktyabrın 13-də rus qoşunları Təbrizə daxil olmuşdu. Cəmi on iki sözdən ibarət olan bayatıda tarixi hadisələrin ürək dağlayan mənzərəsi oxucunu sarsıdır, onu öz keçmişinə boylanmağa, törədilən qırğınların mahiyyətini dərk edib ondan nəticə çıxarmağa vadar edir.

Öz məzmunu ilə bu bayatının tam əksini təşkil edən başqa bir nümunədə Təbrizin və İrəvanın xoşbəxt günləri təsvir edilir. Göyçədən toplanmış aşağıdakı bayatıda, fikrimizcə, xanlıqların işğaldan əvvəlki dövrü əks olunmuşdur:

*Bu ellər sultannıdı,
Sultannıdı, xannıdı.
Oğlan Təbrizdən gəlif,
Bu qız İrəvannıdı. [Göyçə folkloru]*

Sevgililərin simasında Təbrizin və İrəvanın adlarının qoşa çəkilməsi milli-etnik yaddaşın poetik ifadəsi kimi ibrətli və effektiv təsir bağışlayır.

Sultanları və xanları ilə məşhur olan Azərbaycan şəhərlərinin düşmən əlinə keçməsi, yağılardan amansızlığı Səriyyə Xatunun bayatılarında kədər və nisgil dolu sətirlərə çevrilərək acı həqiqətlərin real görüntülərini əks etdirir:

*Kəfirin amanı yox,
Urusun imanı yox.
Yurd qalıb qan içində
Bir yana gümanı yox. [3, s.26]*

Tarixi-statistik məlumatlara görə, İrəvan qədim türk şəhəri olmuş, rus işğalından sonra da İrəvan əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdir. İrəvan qalası mühasirəyə alınarkən buradakı ermənilər qalanın müdafiəçilərini arxadan vurur, müxtəlif yollarla rus qoşunlarına satqınlıq edirdilər. “Bu əhalinin müəyyən hissəsi, başlıca olaraq ermənilər rus qoşununa hər cür yardım göstərirdilər. Qala divarları üstündə görünən sakinlər papaqlarını yellədən işarə edirdilər ki, onlar təslim olurlar. Onlar şimal darvazalarını açdılar və oktyabrın 1-də rus qoşununu qalaya buraxdılar. Elə həmin gün qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi” [4, s.31].

İçərisində milli satqınların da olduğu bu xəyanətkarları Səriyyə Xatun hiddət və qəzəblə qınayır, satirik ifadələrlə ittiham edərək onları özgə qapılarında “yallananlar” adlandırır:

*Al deyib allandılar,
Geyinib sallandılar.
Bəynən oturmədilər
Kəfirən yallandılar. [5, s.31]*

Birinci misrada işlənmiş “al” – hiylə və “allandılar” – “aldandılar” sözləri milli koloriti və xəlqiliyi gücləndirməklə yanaşı, həm də bayatının poetik ruhuna xalq danışığı dilinin cazibədarlığını gətirir.

Başqa bir müəllifin – Fizzə Məmmədovanın bayatılarında Vədi mahalının əsrarəngiz gözəllikləri “dilində yurd adlı qabarı” olan lirik “mən”in həsrətli duyğuları kövrək misralarla ifadə edilir. Onun bayatılarında dağ, çeşmə, meşə, gül, xüsusilə, yol məfhumu poetik səviyyədə ümumiləşdirilir, dogma el-obaya məhəbbətin ülviliyini və sonsuzluğunu təcəssüm etdirir:

*Vədidən gələn yollar,
Üzümə gülən yollar.
Apar məni Vədiyə,
Dərdimi bilən yollar! [5, s.378]*

Eyni hisslərin ifadəsini Mir Abbas Mir Məcid oğlu, Novruz Rəhimov, Əminə Nəcəfqızı (İrəvan çuxuru), Əli Bayramov, Aşıq İsgəndər, Məcnun Şabanov, Sultan Orucoğlu, Bəxtiyar Xəlilov (Ağbaba), Rəşid Təhməzoğlu, Pərvanə Zəngəzurlu, Dünyamalı Məftun (Zəngəzur), Məcnun Göyçəli, İsmixan Məmmədov, Eldar İsmayıl (Göyçə) və başqa müəlliflərin bayatılarında da görmək mümkündür. Sonuncu – 1988-ci il deportasiyasının ağır məhrumiyyətləri ilə üzləşən və dogma ocaqlarından didərgin düşən bu müəlliflərin bayatı yaradıcılıqları yaxın tariximizin faciəli həqiqətlərini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. Ağbaba mahalının Balıqlı kəndindən didərgin düşən və vaxtsiz həyatdan köçən Əli Bayramovun bayatılarında dogma yurdun təbii gözəllikləri ilə didərginin çəkdiyi mənəvi əzablar təzadlı misraların ifadəsində oxucunun qəlbini gəynədir:

*Qızılqayanın yanı,
Yoxdur çiçəyin sanı.*

*Oba həmin obadır,
Bəs bunun eli hani?* [6, s.132]

Aşıq İsgəndər Ağbabalı bir sıra qoşma və gəraylılarında olduğu kimi, bayatılarında da erməni tapdağında qalan Oğuz ellərinin harayını, qürbətə səpələnən azərbaycanlıların qəmli duyğularını dilə gətirir:

*Bu dadı,
Tale məni budadı.
Didərginlik nə imiş,
Axır gördüm bu dadı.* [7, s.302]

Aşığın “Sazda fırtına – sözdə ümmanam” kitabında toplanmış 27 bənd bayatının, demək olar ki, hamısı ağbabalıların deportasiyasının və mənəvi repressiyasının poetik ifadəsi kimi zəngin mənə və məzmun tutumuna malikdir. Doğrudur, Qərbi Azərbaycan folklor arealından toplanmış bayatılarda azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımını erməni vəhşiliklərinə qarşı nifrət dolu kədərli duyğularının axarında əks olunduğundan burada ümitsizlik, tanrıdan nicat ummaq, qərblilik və s. kimi hisslər üstünlük təşkil edir. Lakin Qərbi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarına qayıdışı, amansız yağların üzərində qələbə inamı bu bayatılarda heç vaxt zəifləmir. Qarabağa qayıdış inkaredilməz bir həqiqətə çevrildiyi kimi, Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıdış “böyük coşqu və həvəslə orada yaşayacaqlar inamı” da tarixi hadisələrlə xalq təfəkkürünün vəhdətində ifadə edilmişdir. “Türkdür türkün qardaşı” məfkurəsi Mir Abbas Mir Məcid oğlunun bayatı yaradıcılığında bu əqidəni daha da gücləndirir:

*Bir yurdum var cahanda,
Onun ruhudu canda.
Bu millət yaşayacax,
Qərbi Azərbaycanda.* [5, s.380]

Yurdu qorumaq, ulu babalarımızın maddi və mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmaq, erməni daşnaklarına qarşı mübarizəyə çağırış hissləri başlıca motivlərdən biri kimi bu bayatılarda poetik deyimlərlə ifadə olunur:

*Bir ev tihdim dəyirmi,
Otaxları iyirmi.
Hara qoyub gedirsən,
Bu ev sənə deyimi ?* [5, s.389]

El-obasına və doğma yurduna dərin milli-tarixi köklərlə bağlı olan bir soydaşımızın dilindən səslənən bu ərkyana qınaq döyüşkən ruhu ilə diqqəti cəlb edir.

Yurd itkisi, Vətən həsrəti, erməni vəhşiliklərindən cana doyan azərbaycanlıların fəryadı bir qədər tutqun boyalarla əks olunsa da, gələcəyə inam, qədim Oğuz ellərinə qayıdış və qurub-yaratmaq eşqi bu bayatılarda müqəddəs bir ideal kimi özünü qoruyub-saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə giriş nitqi // Xalq qəzeti, –2022, 25 dekabr, –s. 2-3.
2. Mustafa, N. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix // N.Mustafa, A.Qurbanov, E.Əlili –Bakı: Vanur Poliqraf MMC, –2018, –270 s.
3. Xatun, S. İrəvan bayatıları // S. Xatun. –Bakı: Günəş, –1998, –32 s.
4. Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. XIX əsr / –Bakı: Elm, – c.IV, –2007, –504 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. (İrəvan çuxuru folkloru) / – Bakı: Səda, –X kitab, –2004, –472 s.
6. Bayramov, Ə. Gəlimli-gedimli dünya / Ə.Bayramov, –Bakı: Şuşa, –1999, –152 s.
7. Aşıq İsgəndər Ağbabalı. Sazda fırtına – sözdə ümmanam / tərt.edənlər M.Gülməmmədov, A.Ağbaba. –Bakı: Elm, –2007, –504 s.

8. Ağbaba, A. Aşıq sümmaninin “Mahiri” dastanı və klassik ənənə / A. Ağbaba // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi – 2021. – C. 17, No. 4. – s. 24-28. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_24. – EDN OVPQPK.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47697078>

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАГЕДИИ ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В БАЯТЫ
Агбаба А.

Ключевые слова: депортация, фольклор, баяты, геноцид, Западный Азербайджан.

С начала XIX века армяне, опиравшиеся на всестороннюю поддержку русских, захватили земли Западного Азербайджана, подвергли местное население - азербайджанцев депортации и геноциду, совершали массовые убийства, террористические акты и преступления. Следы всех этих кровавых событий отражены и в баяты. В статье проанализированы идейно-содержательные характеристики исторических баяты. Наряду с народными, также рассмотрены авторские баяты. На основе неоспоримых фактов и художественных текстов автор выявил литературно-эстетическое и историко-культурное своеобразие этого вида баяты в фольклорном ареале Западного Азербайджана.

SUMMARY
HISTORICAL TRAGEDIES OF WESTERN AZERBAIJANIS IN BAYATIS
Agbaba A.

Key words: deportation, folklore, bayati, genocide, Western Azerbaijan

Since the beginning of the XIX century, Armenians, relying on the full support of the Russians, seized the lands of Western Azerbaijan, subjected the local Azerbaijani population to deportation and genocide, committed mass murders, terrorist acts and crimes. Traces of all these bloody events are reflected in bayatis. The article analyzes the ideological and substantive characteristics of historical bayats. Along with folk, the author's bayats are also considered. On the basis of indisputable facts and literary texts, the author has revealed the literary-aesthetic and historical-cultural peculiarities of this type of bayati in the folklore area of Western Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	31.01.2023
	Son variant	20.02.2023

RƏSUL RZA POEZİYASININ FOLKLOR QAYNAQLARI**CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent*cumanov73@mail.ru

Açar sözlər: Rəsul Rza, poeziya qaynaqları, Azərbaycan-türk folkloru, Dədə Qorqud şeiri, sərbəst şeir, ənənə və novatorluq

Ədəbiyyatşünas tədqiqatçılar söz sənətkarlarını milli-bədii tarixi inkişafdan ayırmamış, yaradıcılığın milli müəyyənliyini dil-üslub xüsusiyyətləri, ədəbi ənənə ilə bağlılıq baxımından araşdırmışlar. Məlumdur ki, sənətkarın yaradıcılıq fərdiliyi və özünəməxsusluğu müəyyən konkret ictimai-tarixi şəraitdə inkişaf edir, ədəbi şəxsiyyətin dünyagörüşü, təhsili, təcrübəsi ilə yanaşı dövrün ədəbi mühiti, bədii-estetik tələbləri, mövcud ədəbi təmayül və cərəyanların təsiri ilə də formalaşır. Ancaq eyni zamanda hər bir dövrün, mərhələnin ədəbiyyatı, ədəbi prosesi prof. M.Əliyevin fikrincə, həmin etnosun, xalqın bu sahədə əldə etdiyi təcrübə ilə bağlıdır, yəni “...Novatorluq ədəbi prosesin gedişatından doğan nəticədir. Məzmun və formadan kəşf edilən həqiqi novatorluğun özü də odur ki, ənənəyə qarışa bilsin” [1, s. 447].

Rəsul Rzanın xalq şeiri üslubunda yazılmış “Çinar” (1935) şeir kitabının proloqu olan eyni adlı şeirdə ənənə və novatorluq vəhdət halında özünü göstərmiş, çinar obrazı Azərbaycan xalqını və onun minilliklərdən keçib-gələn milli kimlik özünəməxsusluğu *Xan çinarım əyməz məğrur başını, Kimsə bilməz xan çinarın yaşını* kimi misralarda görünmüş, şair “*Dedim, nədən ulu çinar yıxılmaz? sualına qətiyyətlə Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam*” tezisini irəli sürmüşdür. Eyni zamanda, bu şeir şairin poeziyasının, əsas yaradıcılıq prinsiplərinin dərin ənənə və milli zəminə söykəndiyini, həm də güvəndiyini özündə ehtiva etmək baxımından diqqəti cəlb edir. “Çinar” şeirini “Bolshevik yazı” və “Mayakovski”dən sonra üçüncü poetik manifest sayan tədqiqatçılar – Y.Qarayev və Ş.Salmanov tufan, yağış, qar, ildırım və s. kimi təbiət hadisələrinin qarşısında çinarın məğrur dayanmasını onun məhz xalq təfəkkür və ruhuna sıx bağlılığı baxımından izah etmiş, xalqilik ruhunu özündə lakonik metafor şəklində ifadə etdiyini qeyd etmişlər. [2, s. 11] Şairin kitaba verdiyi ad da şairin yaradıcılıq kredosunu əks etdirən, yaradıcılıq axtarışlarında mənsub olduğu etnosun, Azərbaycan türklərinin adət-ənənəsinə, inancına, xalqı təfəkkürünə söykəndiyini bir daha təsdiqləyən ədəbi faktordur.

Xalq yaradıcılığı, “Dədə Qorqud” şeirləri Rəsul Rzanın bir novator sənətkar kimi dünyagörüşünün formalaşmasında təməl mənbə olmuşdur. Şairin poeziyasını məzmun-forma baxımından xalq ədəbiyyatına bir yeni dönüş olmaqla, ənənədən novatorluğa gedən axtarışlar yolu kontekstində dəyərləndirmək olar. İnsana yeni poetik baxışın bədii-fəlsəfi ifadəsi olan “Rənglər” (1960-1962) silsiləsinin yaranması haqqında şairin fikirləri bunu qətiyyətlə təsdiq edir: “*Bu silsilə yaz havası kimi ürəyimə dolmuşdu. Səadətli günlər yaşayırdım. Dədə Qorqud şeirləri tez-tez yadıma düşürdü. Sözün açığa bilmədiyi sirli sənət xofu, poeziya yanğısı yaxamdan əl çəkmirdi. ... “Rənglər” silsiləsindən şeirlərin çoxu bir göz qırpımında, qəfil parıltı kimi yarandı*” [3, s. 427]. “Rənglər” silsiləsinin “Uvertüra” hissəsində şair ənənəni - rənglərin xalqımızın qədim inancları ilə bağlı olduğunu xatırladır, sonrakı hissələrdə isə rənglərin söz çalarını, hiss və duyğularla, hadisə və predmetlərlə assosiasiyasını novatorcasına aşkarlayır. Həm də bu rənglərin poetik-fəlsəfi şərhə olduqca həyatidir, Azərbaycan xalqının adət-ənənəsi, məişəti və etnoqrafiyası ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, rənglərin, sayların assosiativ bədii dərkli Azərbaycan xalqının əski folklor və epos təfəkküründən yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Məsələn, Yaz bayramı ilə bağlı inanclardan birində - “*Boz ay bozara-bozara keçər*” deyimində boz rəng mahiyyətə sərtliyi, həyəcanı, qorxu-qəzəbi, dəyişkənliyi bildirirsə, Rəsul Rza poeziyasında boz insan taleyi ilə bağlı boşluğu, heçliyi, yoxsulluq və ümitsizliyi də assosiasiya etmişdir:

*Çoxlara qarışib itənlər,
Hər torpaqda bitənlər.
...Boş günlər,/Boş ürəklər.
Həm elə, həm belə adam.
Soyuq tənhalıqdan
saçlarda qalmış gümüş.
Yetim bir qız uşağının
dəyişiksiz dizliyi.
Vaxtın rəngsizliyi”.* [4, s. 230]

Fikrimizcə, Novruz inancları, təqvim miləri ilə bağlı əski təfəkkürdən gələn “*Boz ay bozara-bozara keçər*” deyimində havanın dəyişkənliyində, qeyri-müəyyənliyində olan işarə şairin “*həm elə, həm belə adam*” misrasında nəzərdə tutduğu insan tipinin yaradılmasında müəyyən rolunu və əlaqəsini inkar etmək olmaz. Yaz bayramı ilə bağlı inanclarda qış fəslinin son otuz günü olan Boz ayın Ağlar-gülər ayı adı ilə adlanması təbiət hadisələrinin, havanın, demək olar ki, hər gün dəyişməsindən irəli gəlmişdir. [5, s. 29] Şeirdə *boş günlər, boş ürəklər, soyuq tənhalıqdan saçlarda qalmış gümüş, vaxtın rəngsizliyi* kimi misraların da bədii-fəlsəfi anlamı mahiyyətə Boz ayla bağlıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *bozqır* (susuz, otsuz çöl), *bozlamaq* (uca səslə oxşaya-oxşaya ağlamaq), *bozaq* (şoran torpaqlarda bitən bitki), *bozalaq* (alaq otu), *bozartmaq* (soldurmaq) və s. kimi onlarla sözün tərkibində işlənən boz sözünün semantikasi, yaxud xalq arasında işlənən *boyuna boz ip ölçüm* qarğıışı da bunu təsdiqləməkdədir. [6, s. 344-345]

Türk xalqlarının əski mifoloji təfəkküründə ağır rənglə yanaşı ucalıq, müqəddəslik, ilahilik, əlçatmazlıq, uğurluluq və xoşbəxtlik anlayışlarının ifadə olunduğu yüzlərlə əsatiri motiv, ritual, inam və inanc elementləri: yazqabağı Od törəmə ocağın üç ağ çay daşından qurulması, ağır Ülgen tanrının rəngi kimi qəbul olunması, “KDQ”-də Qazan xanın öz kökünü Ağ qayanın qaplanının erkəyi, Ağ sazın aslanı, Ağ sunqur quşunun erkəyi ilə bağlanması kimi totemik və zoomorfik görüşlər, ağban evlər və s. məlumdur. *Həyatında ağ xoruz olan evə şeytan girməz, ona görə də onu kəsmək günahdır; Ağ ilan evin sahibidir, onu öldürməzlər; Bəyaz boyunlu qızdan behişt ətri gəlir; Ağ xoruzu kəsməzlər, o, mələkdir; Əgər gecə ağ kəpənək evin ətrafında fırlanırsa, ya işıq gələn pəncərəyə qonubsa, deyirlər ki, yaxın rəhmətliklərdən biri görüşə gəlir* və s. kimi arxai inanclarımız da bunu deməyə əsas verir. [7, s. 32-33]

Rəsul Rza “Rənglər”in “Uvertürə” hissəsində *Ağ gözüümüzü nurdan sala bilər, çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də* – desə də, əsərdə *gözümə ağ gəldi, ağ yalan, ağını çıxarmaq* ifadələrinin semantikasından irəli gələnələrə yox, ənənəyə sadıq qalaraq bu rəngin insana yalnız xoşbəxtlik bəxş edən müxtəlif hal-vəziyyətlərin assosiativ poetik-fəlsəfi şərhini vermişdir. Məsələn, ağır saflıq, paklıq və məsumluq anlayışları daha çox *Yuxulu körpənin təbəssümü, Ümid, Bir körpənin südə bulaşmış üz-gözü, Şorbaya yanböyür batırıb-çıxardığı qaşıqdan aldığı ləzzət, Təmənnasız yaxşılıq; ucalıq, xoşbəxtlik, sevinc isə Vətən torpağı, Quzey qarı, Şübhələrin dağıldığı gün, İnsan adına layiq işlər* və b. öz məntiqi əlaqəsini tapmış olur. Bu silsilədə, demək olar ki, hər sətir bir misra təşkil edir edir, olduqca lakonik, lakin tamlamış bədii-fəlsəfi fikirlər ifadə edir ki, bu baxımdan da folklorun bayatı, tapmaca, atalar sözü, məsəllər və s. kimi bitkin, yığcam janrlarını xatırladır, sanki onlar sərbəstdə yazılmış xalq bayatılarıdır. Prof. Ş.Salmanov şairin “Yer oğlu” silsiləsinə daxil olan şeirləri də “Dədə Qorqud” şeirləri ilə müqayisə edərək axıcılıq və lirizm baxımından yüksək qiymətləndirmişdir. Vaxtilə Rəsul Rzanın Şimali Qafqaz və Krım cəbhələrində döyüş yoldaşı olmuş şair və tərcüməçi İ.Selvinski şairin öz xalqının adət-ənənələrində həqiqi bir poeziya görməsini,

“Rənglər”in də doğma xalqına və onun adət-inanclarına olan sevgidən yaranmasını qeyd etmiş, sərbəstdə yazılmasını nəzərdə tutaraq bu məhəbbətin yeni formada meydana çıxması qənaətinə gəlmişdir. [8, s. 42]

Bu kimi fikirlər onu göstərir ki, şairin folklor qaynaqlı sərbəst şeirlərində novatorluq möhkəm milli ədəbi ənənə üzərində qurulmuşdur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti - M.Arif, M.Cəfər, A.Hacıyev, N.Şəmsizadə, Ə.Əsgərli, R.Yusifov, R.Xəlilov, K.Vəliyev, Ş.Alışanlı, T.Əlişanlı və b. sərbəst şeirin bizə kənaradın gəlmədiyini, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda sərbəst şeir ənənəsinin mövcud olduğunu, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında nəinki sərbəst, hətta vəznli sərbəst şeir nümunələrinin olduğunu təsdiqləmişlər. Akademik İ.Həbibbəylinin fikrincə, müəyyənləşdirilmiş qəlib və normalardan kənara çıxmaq, sərhədləri dağıtmaq meyli poetik zərurətdən, yəni şeirin özünün azad olmaq istəyindən irəli gəlmişdir: *“Fikrimizcə, XX əsrdə sərbəst şeir mərhələsinin başlanması Azərbaycan poeziyasında əsrlər uzunluğunda gedən şeirdaxili sərbəstləşmə proseslərinin məntiqi nəticəsi idi”* [9, s. 23]. Maraqlı ədəbi faktdır ki, Rəsul Rzanın sərbəstdə yazılmış şeirləri ilə, demək olar ki, eyni vaxtda bayatılar silsiləsi - “Aşıq Yanıqlının bayatılarından” (1961-1964) yaranmışdır. Aşıq Yanıqlı şairin bayatılarının lirik ədəbi qəhrəmanı olmuşdur. Rəsul Rzanın ayrı-ayrı bədii struktura malik olan bu əsərlərdə, ölçülü və ölçüsüz sərbəstdə, hecada novatorluq imkanlarını nümayiş etdirməsi təkrarsız və bənzərsiz poetik sınaq və cəsarət idi:

*“Arazım, ax Arazım!
Üzümə bax, Arazım!
Axdın o tay-bu tayda
Yandı dodaq, Arazım,
...Bu dağlar bulaqlıdır,
Ətəyi sulaqlıdır.
Elə danış, vay demə
Divar da qulaqlıdır”.* [10, s. 76]

Nəsimi və Füzulinin qəbirlərini ziyarət edən və İraqda olarkən qoca bir dükançıdan aldığı “Kərkük xoyrat və maniləri”ni oxuyan şairi qürbətdə yaranmış milli poeziya xəzinəmiz heyrləndirmişdir. Şair dərindən duymuşdur ki, Azərbaycandan xeyli uzaq olan bu yerin bayatısı, ağısı, oxşaması, laylası da siyasətin qurbanı olmuş eyni xalqın, millətin qəlb iztirabları, könül fəryadıdır. [3, s. 92] Sözdən yerli-yerində, məqamında, obrazlı, ümumiyyətlə, poetik sənətkarlıq cəhətdən kamil formada işlətmək təcrübəsinin folklordan, xoyrat və manilərdən öyrənməyi tövsiyə edən Rəsul Rza “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” məqaləsində Kərkük xoyrat və manilərini bədii-estetik, poetik struktur, mövzu və dil faktorları baxımından cənubda və şimalda yayılmış bayatı və mahnılarımızla müqayisə edərək eyni mənbədən qaynaqlandıklarını göstərmiş, ədəbiyyatşünas alim kimi onların elmi-tarixi, etnik-etnoqrafik əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. 1960-cı illərdə bu laylalara, bayatı şeirlərə Kərkük müğənniləri mahnı bəstələyib oxumuş, musiqi kitablarına salmışlar. Sonrakı dövrlərdə Kərkük xoyrat və maniləri Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu sahədə prof. Q.Paşayev ciddi araşdırmalar aparmışdır.

Marlaqlı ədəbi faktdır ki, repressiya qurbanı Müşfiqin və Müşfiqlərin acı taleyini əks etdirən sərbəstdə yazılmış “Qızılgül olmayaydı” poemasının adı bayatıdan götürülmüşdür. Əsərdə nakam şairin məlum faciəsi bayatı ruhunda verilmişdir. Rəsul Rza ədəbi irsinin araşdırıcısı prof. R.Xəlilov 1970-ci ildə, yəni şairin yaradıcılığının ən coşğun mərhələsində belə folklor və mifologiyadan bəhrələndiyini qeyd etmiş, mövzusunu xalq əfsanəsindən alıb veriliblə yazdığı “Kütüb Minarə meydanında”, öz təxəyyülünün məhsulu olan “Yaşıl Dəryalar qızının cehizi” əfanəsi əsasında və xalq şeiri janrında - yeddilikdə yazdığı “Həyat nəğməsi” adlı əfsanə-poemaları alleqorik obrazlar, mövzu-ideya baxımından təhlil etmiş, 1965-70-ci illərdə sərbəstdə yazılmış “Cırtanın nağılı” haqqında yazmışdır ki, *“Gözlənilməz improvizasiya ustası Rəsul Rza bəzən ən ciddi, sərt realist təsvir məqamlarında da inanılmaz detallara yer verir. Sərbəst şeir nağıl danışa bilərmi?”*

Bilər... "Biri vardı, biri yoxdu, bir Cırtan vardı" nağılı dili və üslubu ilə başlanan bu şeir bəşər tarixinin inkişafı haqqında gah yumorlu, gah da ciddi miniatur bədii səlnamədir" [11, s. 13-14].

Rəsul Rzanın II dünya müharibəsi dövrünü əks etdirən poeziyası torpağın, vətənin müdafiəsinə, xalqımızın faşizmlə mübarizəsinə həsr olunmuşdur. "And" şeirində *And içirik bu dərəyə, bu dağa!, Əcdadımız can qoyduğu bu torpağa, And içirik sənə, ana-qadına* kimi içilən andın müraciət obyektləri, yaxud "Azərbaycanlı döyüşçülərə" şeirində mübarizəyə səfərbərliyin - *Sənin evin var indi, öz dilin var, adın var, Azad torpaqlarında azad nəfəs almısan, Sarı simli sazında öz mahnını çalmısan, İstəyir unudasan Vaqifin nəğməsini, bulaq kimi çağlayan doğma dilin səsini* və s. kimi ədəbi çağırış notları milli zəminlidir. Demək olar ki, bu şeirlər xalq şeiri üslubunda, heca vəznində yazılmışdır. Şairin 10 heca (4-3-3) bölgüsündə yazılmış "Bəxtiyar" şeiri də bu ruhdadır. Qeyd etmək olar ki, şeirin 11 yox, çox nadir halda özünü göstərən 10 hecalı bölgüdə yazılması ona xalq şeirinə məxsus yeni poetik ahəng və ritm, musiqililik vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-türk folkloru və "Dədə Qorqud" şeirlərinin ideya-məzmun, forma ənənəsi heca və sərbəst ölçülü Rəsul Rza poeziyası üçün pyedestal olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M.İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları / M.İ. Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, –2009, –480 s.
2. Qarayev, Y.V. Poeziyada yaşanan həyat. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.V.Qarayev, Ş.M. Salmanov. – Bakı: Yazıçı, – c. 1. – 1980. – s. 5-19.
3. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rza. – Bakı: Öndər, –c. 5. –2005, –264 s.
4. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rza. – Bakı: Öndər, –c. 3. –2005, –256 s.
5. Novruz bayramı ensiklopediyası / Tərt. ed.: B.Abdulla, T.Balayev. – Bakı: Şərq-Qərb, –2008. – 208 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: Dörd cildə / Tərt. ed.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, –I cild, –2006. – 744 s.
7. Hacıyev, M. İnanclar, inamlar / M.Hacıyev. – Bakı: Gənclik, –1996, –96 s.; –s. 32-33
8. İki ömrün işığı / tərt. ed.: R.B.Hüseynov, N.Ş.Şəmsizadə. – Bakı: Gənclik, –1987, –552 s.
9. Həbibbəyli, İ.Ə. Rəsul Rzanın sənət qüdrəti // Ədəbiyyat qəzeti. – 2017, 20 may. –s. 23
10. Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rza. – Bakı: Öndər, –c. 1, –2005, –304 s.
11. Xəlilov, R.S. Rəsul Rza poeziyası / R.S.Xəlilov. – Bakı: Yazıçı, –1987, –215 s.
12. Джуманов, Д.А. Социально-исторические, литературно-культурные потребности Азербайджанской литературы 1960-80-х гг: [Электронный ресурс]// URL: <https://www.doi.org/10.31618/ESSA.2782-1994.2021.6.68>
13. Cümənov, D. A. Rəsul RzA yaradıcılığında azərbaycançılıq məfkürəsi / D.A. Cümənov // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2022. – C. 18, No. 2. – s. 20-26. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_20. – EDN KVDTH. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50025586>

РЕЗЮМЕ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПОЭЗИИ РАСУЛА РЗА

Джуманов Д.А.

Ключевые слова: *Расул Рза, источники поэзии, азербайджано-турецкий фольклор, поэма «Дедэ Горгуд», свободная поэзия, традиция и новаторство*

Азербайджано-турецкий фольклор, народная литература стали основным источником формирования мировоззрения и творчества Расула Рзы. В статье исследуются фольклорные истоки поэзии поэта и новаторское по содержанию и форме использование поэмы «Дедэ Горгуд» - традиции на основе творчества поэта. Это направление, в основном, начинается с «Чинара», в стихах, написанных эзоповым языком, в таких циклах, как «Цвета», «Баяты ашыга Яныглы», «Хойрат и мани

раненого Керкука», отмечалось, что в циклах раскрывается больше литературной памяти, предметно-формовых, языково-стилевых особенностей.

SUMMARY
FOLKLORE SOURCES OF RASUL RZA'S POETRY
Jumanov D.A.

Keywords: *Rasul Rza, sources of poetry, Azerbaijani-Turkish folklore, poem "Dede Gorgud", free poetry, tradition and innovation*

Azerbaijani-Turkish folklore and folk literature have become the main source of the formation of Rasul Rza's worldview and creativity. The article explores the folklore origins of the poet's poetry and the innovative use of the poem "Dede Gorgud" in content and form - a tradition based on the poet's creativity. This direction, basically, begins with the "Plane Tree", in poems written in the Aesop language, in such cycles as "Colors", "Bayats of Ashiga Yanigly", "Khoirat and Mani of the wounded Kerkuk", it was noted that more literary memory, subject-form, linguistic and stylistic features are revealed in the cycles.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.12.2022
	Son variant	06.03.2023

UOT 81.091

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_33

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ “RƏBÜİL-ƏTFAL” DƏRSLİYİNƏ DAXİL OLAN TƏMSİLLƏR

MƏMMƏDOVA ELNARƏ ELXAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, f.f.d.

Açar sözlər: təmsil, didaktik, poeziya, S.Ə.Şirvani, allegorik

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani ədəbi-mədəni fikir tariximizdə həm də görkəmli əxlaqi-didaktik əsərlərin müəllifi, nasir və publisist kimi şöhrət qazanmışdır. Qısa, cəmi 53 il ömür sürməsinə baxmayaraq, S.Ə.Şirvani keçdiyi zəngin həyat təcrübəsini bir sıra müxtəlif məzmununda və janrda olan bədii əsərlərdə ümumiləşdirmiş, doğma xalqının tərəqqisi uğrunda cəhalətə, qaragüruhçu qüvvələrə qarşı cəsarətlə mübarizə aparmışdır. Bu baxımdan onun incə və kövrək ruhlu lirik şeirləri, kəskin və tənqidi məzmunlu satiraları ilə yanaşı, yüksək əxlaqi-tərbiyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən öyüd və nəsihətləri, təmsil və mənzum hekayələri də çağdaş dövrümüzdə əhəmiyyətli səciyyə daşıyır.

Məlumdur ki, S.Ə.Şirvani hələ gənc yaşlarından Azərbaycanın, o cümlədən Qafqazın və Dağıstanın bir çox şəhər və kəndlərini gəzib dolaşmış, Yaxın və Orta Şərqi bir sıra şəhərlərinə (Bağdad, Hələb, Mədinə, Məkkə, Qahirə və s.) səyahətlər etmişdir. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şairə zəngin həyat təcrübəsi qazandırmış, ona bir sıra əsərləri üçün gərəqli materiallar vermişdir. Pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, o, bu materialları ədəbi-bədii mətnlərə çevirmiş, ömrünün sonunadək əxlaqi-tərbiyəsi uğrunda çalışmışdır. O, Şamaxıda məhəllə və şəhər məktəbində müəllim işləyərkən görüb müşahidə etdiyi çətinlikləri, cəmiyyətdəki yaramazlıqları, məktəb mühitindəki çatışmazlıqları müxtəlif üsullarla tənqid etmiş, gəncləri xeyirxahlığa, elm və təhsil dalınca getməyə, milli birliyə, doğruluğa səsləmişdir.

S.Ə.Şirvani 1878-ci ildə tamamladığı “Rəbiül-ətfal” dərsliyini çap etdirə bilməsə də, pedaqoji fəaliyyətində bu dərsliyə daxil etdiyi əxlaqi-didaktik əsərlərdən, o cümlədən təmsillərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Sonralar “Şəriət” adlandırdığı bu kitabda şairin on bir təmsili toplanmışdır. “Qaz və durna”, “Dəvə və balası”, “Eşşək və arılar”, “Xoruz və çaqqal”, “Ayı və siçan” və s. təmsillərdə öz vətəninə və millətini sevən şair-pedaqoqun milli-əxlaqi düşüncələri, pedaqoji fikirləri əks olunmuşdur.

S.Ə.Şirvaninin ən məşhur təmsillərindən olan “Qaz və durna” təmsilinin ideya-məzmun mündəricəsi Nizaminin “Oğluma nəsihət”, Füzulinin “Rindü-Zahid” əsərlərinin poetik məram və məqsədi ilə yaxından səsləşir. Klassik ədəbi-didaktik ənənələrə yaxından bələd olan şair öz sələfləri kimi kamilliyi, mənəvi bütövlüyü insanın ən böyük şərəfi sayır, dərs dediyi şagirdlərə, gənc nəslə bu nəcib insani keyfiyyətləri aşılamağa çalışırdı. Cəmi iyirmi misradan ibarət olan “Qaz və durna” təmsilində qaz lovğalığının, mənəvi düşüncə tərzini dayaz olan adamların timsalı kimi tənqid olunur. Özünün üç yarımqıq hünəri: yerdə gəzməyi, suda üzməyi və göydə uçmağı ilə öyünən qaz gülüş hədəfinə çevrilir. Durna özünü “Quşların şahənşahi” adlandıran qaza mənasız sözlərinə görə irad tutaraq “tərən kimi uçmadığını”, “maral kimi qaça bilmədiyini”, “suda balıq tək üzmədiyini” söyləyir, “qamətidir diraz, əql gödək” – deyər, onu lağa qoyur. Üzdükləri göldə durnadan utanan qazın acınacaqlı vəziyyətini şair mənəvi dayazlığın timsalı kimi mənalandırır, təmzili ibrətamiz bir nəticə ilə yekunlaşdırır:

Kişi bir sənəti bilər xalis

Çoxuna meyil edən qalar naqis. [5, s. 472]

Prof.Z.Əsgərli Seyid Əzimin təmsillərindən bəhs edərkən yazır: “Onların əsas məzmununu avamlıqla mübarizə, sənətdə kamillik, zəhmətsevərlik, dostluqda sədaqət, birlik ideyaları təşkil edir. Şair təsvir etdiyi əhvalatları müasir tərbiyə problemləri ilə əlaqələndirərək, uşaqlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmaq məqsədi izləyir [1, s.558].

“Rəbiül-ətfal” dərslisinə daxil olan əsərlərin hamısı məhz bu nəcib məqsədi güdür. Şair uşaqların təlim-tərbiyəsində əxlaqi-didaktik məzmunlu əsərlərin çox mühüm əhəmiyyət daşıdığını cəmiyyətin bu cür əsərlərə böyük ehtiyacı olduğunu dönə-dönə xatırladırdı. Müasirliyin sənətkar üçün ən böyük bir sənət keyfiyyəti olduğuna dərinlən anlayən Seyid Əzim soydaşlarına da bunu başa salmağa çalışır, “gül-bülbül” poeziyasının çoxdan vaxtı keçdiyini yazırdı. Şairin “ Siçan və pişik dastanı “adlı təmsilində bu qabaqcıl dünyagörüşünü təmsilin “Dastanın yazılma səbəbi” adlı hissəsində ifadə edərək göstərirdi ki, siçanla pişik arasında düşmənçiliyi nəzmə çəkməkdə əsas məqsədim uşaqların mənəvi tərbiyəsinə xidmət etməkdir. Bunu o, bir nəfərə söyləyərkən həmin adam şairə irad tutaraq deyir:

*Gər hünərin var qəzəldən danış,
Yarə nəzər eylə, gözəldən danış.
Gürbə nədir, muş nədir, ay kişi?
Şair olanın nədir onda işi?* [5, s.559]

“Dastanın yazılma səbəbi”ndə şair bu cür əsərlərin əhəmiyyətini, etik -əxlaqi mahiyyətini başa düşməyənlərə kitabən deyir ki, Füzuli “Bəngü-Badə”, “Rindü-Zahid” incə ruhlu qəzəllər, “Leyli və Məcnun” kimi poeması ilə yanaşı kimin əsərlər də yazmışdır. Bütün dövrlərdə cəmiyyət tərbiyəvi məzmunlu əsərlərlə nöqsanlardan təmizlənir. Qeyd edək ki, bu hissə S.Ə.Şirvaninin şeir və şair haqqında qabaqcıl dünyagörüşünün ifadəsi kimi maraq doğurmaqla bərabər, həm Nizami, Xətai, Füzuli kimi sələfləri, həm də M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Ə.Nəzmi kimi xələfləri ilə eyni məqamda birləşdiyini nümayiş etdirir.

“Siçan və pişik dastanı” şairin həmcə ən böyük təmsilidir. On yeddi başlıq altında “Dastanın yazılma səbəbi”, “Dastanın başlanğıcı”, “Pişiyin tərfi”, “Siçanların pişiyə hədiyyə aparması”, “Vəzirin elçiliyi” və s. təsvirini əks etdirən bu təmsil klassik ənənəyə uyğun Allahın sonsuz qüdrətinin tərənnümü ilə başlayır. Alleqorik obraz və simvollarla zəngin olan təmsildə Seyid Əzim pişiyi uşaqların dünyagörüşünə və ədəbi zövqünə uyğun təsvir edir. “Gözləri sarı”, “dırnağı əzrailə cəngal”, “quyruğu misli ilan”, “tülkü kimi hiyləgər” “dişlərinin hər biri bir neştər” olan bu İzirman pişiyi qorxunc görkəmi və heybətli hərəkətləri ilə ətrafdakıları qorxuya salır. İçdiyi şərəbin təsirindən lovğalanaraq ona meydan oxuyan siçanı tutub yedikdən sonra pişik dəstəməz alıb məscidə gedərək pak əməlli abid kimi qələmə verir, bir daha siçanlara ziyan verməyəcəyinə and içir:

*Gərçi acından çıxsa canım mənim,
Ərşə çıxsa ahu-fəğanım mənim.
Tövbələr olsun, yeməram mən siçan,
Ömr edəram xəstəciyə, bağıraqan.* [5, s. 564]

Pişiyin əsl məqsədindən xəbərsiz olan siçanlar hiyləyə aldanıb onun qurbanına çevrilirlər. Pişikdən qisas almaq üçün siçanlar qoşun toplayıb onu əsir etsələr də, öz məqsədlərinə nail ola bilmirlər. Siçan padşahının onun edam edilməsi barədə verdiyi fərmandan qəzəblənərək pişik siçanlara hücum edir:

*Qırdı ipi, sıçradı əjdər kimi,
Həmlə edib muşə qəzənfər kimi.
Çox siçanı zalım eylədi həlak,
Oldu siçanlar hamısı sinəçək.* [5, s.574-575]

Maraqlı süjet xəttinə malik olan təmsildə siçanlar pişiyin düşmənçiliyini təsvir edən şair gərgin əhvalatlar, qanlı döyüş səhnələri vasitəsilə əxlaqi-tərbiyəvi ideyalara geniş yer verir, uşaqların diqqətini təbliğ etdiyi cəhətlərə yönəldir. “Siçan padşahının pişiyin qəlbinə qəsdı və

pişiyin dardan qurtarması” hissəsində ayıq-sayıq olmaq, taleyin müəyyən etdiyi qismətlə barışmaq bu təmsilin əsas ideya mündəricəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, Seyid Əzimin bir sıra mənzum hekayə, öyüd və nəsihətlərində olduğu kimi, bəzi təmsillərində də təvəkkül və səbr, qəzavü-qədərə boyun əymək düşüncəsi müəyyən yer tutur ki, bu da şairin dini-əxlaqi görüşləri ilə bağlıdır. “Dəvə və balası” təmsilində bu dini-fəlsəfi dünyagörüşü daha qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Karvanda yorulub taqətdən düşən dəvə balası anasına bu qədər əzab-əziyyət çəkməyin faydasız olduğunu söyləyərək bir az dincəlməyi təklif edir. Anası ixtiyarının öz əlində olmadığını, “gedirəm əldə bir məharım yok” – deyərək, taleyinin haqdan belə yazıldığını söyləyir:

*Gəlməmiş sən cahana, ey mədum,
Ruziyi-qismətin olub məqsum.* [5, s.507]

Maraqlıdır ki, tərbiyəvi məzmunlu bütün əsərlərində olduğu kimi, bu təmsildə də şair elm və təhsilə yiyələnməyi insan həyatının başlıca məqsədi hesab edir və göstərir ki, hər kəsin özünəməxsus taleyi olsa da, bilik və savad qazanmaqla taleyi müəyyən qədər dəyişmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bu cür müəllifin gəldiyi nəticə onun pedaqoji görüşləri və məktəbdarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu mənada akademik F.Qasımzadənin qeyd etdiyi kimi, “Şair öz təmsillərini yazarkən Şərq mənbələrinin ən qabaqcıl və müasir həyata uyğun olan cəhətlərindən istifadə etmişdir.” [3, s.423]

Mənəvi saflıq, şərəf və ləyaqətini uca tutmaq, xeyirxahlığa və yaxşılığa çağırış, humanizm, dostluq və birlik ideyaları şairin təmsillərində müxtəlif simvol və alleqorik obrazlar vasitəsilə əks olunmuşdur. “Aslan və qarışqa əhvalatı” təmsilində qarışqanın onun üstünə çıxmasını aslan özü üçün həqarət sayır. Tülkünün “qarışqa kimi zəif bir xilqətdən nə üçün təlaş keçirirsən?” – sualına qarışqadan aslan heç belə bir qorxum yoxdur” – deyərək, aslan belə cavab verir:

*Leyk bu azdır mənə peyda-
Ki, çıxı padşahın üstə gəda.* [5, s.486]

Əxlaqi-didaktik fikirlər, qısa yığcam dialoqlar, lakonik və rəvan təhkiyə Seyid Əzimin təmsillərinin əsas ideya mündəricəsini uşaq psixologiyasına uyğun istiqamətlərə yönləndirir. Onun təmsillərində yersiz təfərrüatlara, lüzumsuz təsvirlərə, demək olar ki, təsadüf olunmur. Bu cəhət, fikrimizcə, şairin təmsillərinin mənaca geniştutumlu olsa da, həcmcə kiçik olması ilə bağlıdır. Janrın öz spesifikasiyasından irəli gələn bu xüsusiyyət “Siçan və pişik dastanı” istisna olunmaqla, onun təmsillərinin hamısında müşahidə edilir. Təmsillərdə, əsasən iki obraz (dəvə və balası, siçan və pişik, qaz və durna, eşşək və arı vəs.) iştirak edir ki, hadisələrin başlıca mahiyyəti onların hərəkətlərində və qısa dialoqlarında meydana çıxır. Qeyd edək ki, şairin təmsillərinin əksəriyyətinə yumoristik üslub xasdır. Lakin bəzi təmsillərində, məsələn “Eşşək və arılar” da satirik ruh daha kəskin şəkildə hiss olunur. Seyid Əzimin didaktik əsərlərini səciyyələndirən prof.X.Məmmədov bu qənaətə gəlir ki, “onlar didaktik və satirik pafosa malikdir. Şair burada bir tərəfdən cəmiyyətin xəstə cəhətlərini tənqid edir, digər tərəfdən onların islah olunması yollarını nişan verir. Bu mənada hekayə və təmsillərin hamısı dərin əxlaqi məzmunla malikdir”. [4, s.199-200]

Təmsillərdə mənfi obrazların: siçanın, eşşəyin, qazın və b. Simasında avamlıq və cəhalət tənqid edildisə, əks qütbə duran surətlərin timsalında səbrlilik, uzaqgörənlik və s. kimi xüsusiyyətlər təbliğ olunur. Bu məziyyətlərinə görə Seyid Əzim Şirvaninin təmsilləri klassik ənənənin uğurlu davamı və ölümündən sonrakı ədəbi prosesdə təmsil yaradıcılığına güclü təsir göstərən qiymətli sənət nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə / –Bakı: Elm, –IV cild. –2011, –660 s.
2. Hüseynov, S. Seyid Əzim Şirvani / Hüseynov, S. –Bakı: Yazıçı, –1987, –124 s.
3. Qasımzadə, F.19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F. Qasımzadə, –Bakı: Maarif, –1974, –488 s.
4. Məmmədov, X.19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / X. Məmmədov, –Bakı: ADPU, –2006, –212 s.
5. Şirvani Seyid Əzim əsərləri: 3 cildə / –Bakı: Azərbaycan SSR EA, –II cild, –1969, –650 s.

РЕЗЮМЕ
БАСНИ, ВОШЕДШИЕ В УЧЕБНИК “РАБИУЛЬ-АТФАЛ”
СЕИДА АЗИМА ШИРВАНИ
Мамедова Э.Э.

Ключевые слова: басня, дидактическая поэзия, С.А. Ширвани, аллегория.

В статье рассказывается о баснях из учебника “Рабиуль-Атфал” выдающегося поэта Сеида Азима Ширвани. Были привлечены к научному анализу нравственно-дидактические особенности басен поэта, сюжеты и образы этих басен, обращено особое внимание на современность передовых идей и идей Сеида Азима. Высказаны мнения и соображения по поводу репрезентативного творчества Ширвани, исследованы басни поэта на основе конкретных образцов, таких как воспитательная значимость, художественные особенности и т.д.

SUMMARY
THE FABLES INCLUDED IN THE TEXTBOOK “RABUIL-ATFAL”
BY SEYID AZIM SHIRVANI
Mammadova E.E.

Keywords: fables, didactic poetry, S.A. Shirvani, allegory.

The article tells about the fables from the textbook “Rabiul-Atfal” by the outstanding poet Seyid Azim Shirvani. The moral and didactic features of the poet's fables, the plots and images of these fables were brought to scientific analysis, special attention was paid to the modernity of the advanced ideas and ideas of Seyid Azim. Opinions and considerations on the representative creativity of Shirvani are expressed, the poet's fables are investigated on the basis of specific samples, such as educational significance, artistic features, etc.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.01.2023
	Son variant	27.02.2023

UOT 82.91

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_37

ƏNDƏLİB QARACADAĞININ MƏSNƏVİ YARADICILIĞINDA NƏZİRƏÇİLİK ƏNƏNƏSİ

İSMAYILOVA ƏFSANƏ ŞƏMSƏDDİN qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, doktorant

efsane.ismayilzade@inbox.ru

Açar sözlər: XIX əsr, Əndəlib Qaracadağı, “Qisseyi-Leyli və Məcnun”, nəzirə, məsnəvi

Milli, humanist və bəşəri ideyalar üzərində təşəkkül taparaq özünəməxsus inkişaf dinamikasına malik Azərbaycan ədəbiyyatının məsnəviçilik ənənələri olduqca çoxşaxəlidir. Ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərində meydana çıxmış məsnəvilər yüzilliklər boyu xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirmiş, əxlaqi-didaktik fikirləri, humanizm, elmə çağırış və bir sıra insan mənəviyyatını zənginləşdirən bəşəri keyfiyyətləri təbliğ etmişdir. Yarandığı dövrün ictimai-fəlsəfi problemlərini və zamanın aktual məsələlərini əks etdirən məsnəvilər bu janrın inkişaf yolu və ədəbiyyatda tutduğu ideya-estetik mövqeyi haqqında tam təsəvvür yaratmaqdadır.

Məlumdur ki, XII əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında “Xəmsə” mövzularına, daha çox “Leyli və Məcnun” süjetinə müraciət ədəbi ənənəyə çevrilmişdir. Cəsarətlə söyləmək mümkündür ki, Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxmış məsnəvilərin formalaşmasında nəzirəçilik ənənəsinin – xüsusilə Nizami mövzularına müraciətin böyük rolu olmuşdur. Qasım Cahaninin sözləri ilə desək: “*Klassik epik və lirik şeirimizin əsrdən-əsrə inkişafı, güclənməsi və öz zamanəsini dərindən əks etdirməsinin başlıca səbəbi Nizami ənənəsinə bağlılığın səmərəsidir*” [1, s. 202]. Odur ki, akademik İsa Həbibbəyli XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının “qızıl dövrü”, “Xəmsə”ni isə türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının opogeyi (ən inkişaf etmiş nöqtəsi - Ə.İ.) adlandırır [2, s.2].

Nizaminin ilk məsnəvisinin Şərqi böyük filosofu Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” əsrinə nəzirə olmasına baxmayaraq, nəzirəçilik bir ədəbi ənənə kimi şairin “Xəmsə”sindən sonra daha geniş vüsət almışdır. Beləliklə, Klassik Şərq epik poeziyasının bədii-poetik ənənələrindən olan nəzirəçilik Nizami ədəbi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilərək yeni məsnəvilərin yaranmasına səbəb oldu. Qeyd edək ki, tədqiqatçı Kamil Adışirinovun gəldiyi statistik qənaətə görə: “*Nizamidən sonra Şərq ədəbiyyatında 150 “Leyli və Məcnun”, 86 “Xosrov və Şirin” məsnəviləri yazılmışdır* [3, s. 13].

Nəzirəçilərin bəziləri sələflərinin yaratdıqları süjetlərdən qəsdən kənara çıxmır, bununla da ustad sənətkarlara olan ehtiramını bildirir, bəziləri isə mövzuya öz məfkurə və təxəyyülü ilə yanaşaraq, əsərin yalnız mövzu və vəzninə sadıq qalaraq ümumi məzmunundan kənara çıxırdılar. Təbii ki, müxtəlif dövrlərdə yazılmış nəzirələrin hər biri sələflərinin əsərləri ilə müqayisə olunacaq səviyyədə olmamışdır. Təkcə onu söyləmək kifayətdir ki, Şərq ədəbiyyatında meydana gələn “Leyli və Məcnun”ların heç biri Füzulinin əsərinin zirvəsinə çatıb bilməmişdir.

Kamil Adışirinovun da söylədiyi kimi, nəzirə ədəbiyyatında ən çox müraciət olunan süjet “Leyli-Məcnun” mövzusuudur. Teymur Əhmədovun fikrincə, Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında sonuncu “Leyli və Məcnun” müəllifi Əndəlib Qaracadağıdır [4, s. 8-9]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında Əndəlib Qaracadağıdən sonra eyniadlı əsərə Çakər və Səlmən Əhmədlinin yaradıcılığında da rast gəlirik.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında klassik nəzirəçilik ənənələrindən bəhrələnmiş məsnəvi müəlliflərindən biri də Əndəlib Qaracadağıdır. Şairin müasir dövrümüze

qədər gəlib çatmış yeganə məsnəvisi “Qisseyi-Leyli və Məcnun” əsəridir. Qaracadağı bu məsnəvinə “Leyli və Məcnun” saydığı yazılmış lirik poema adlandırmışdır. Burada bəhs olunan əhvalatlar avtobiografik səciyyəli olub, şairin hiss-həyəcanlarını əks etdirir. Əsərdəki hadisələr birinci şəxsin-yəni şair-Aşıqin dilindən nəql olunur. Müəllif məsnəvinə şərti olaraq “Qisseyi-Leyli və Məcnun” adlandırmışdır. Çünki əsər ənənəvi “Leyli və Məcnun”lardan fərqlənən bir sıra motivlərə malikdir. İlk öncə onu qeyd edə bilərik ki, klassik “Leyli və Məcnun”larda olduğu kimi, burada Leyli, Məcnun və digər obrazlara rast gəlinmir. Əsərdəki əsas surətlər Şah İsmayıl Xətayinin “Dəhnamə” əsərində olduğu kimi, Aşıq və Məşuqədir. Fikrimizcə, müəllif -lirik “mən” – özünü Məcnuna, məşuqəsini isə Leyliyə bənzətdiyi üçün öz əsərini belə adlandırmışdır. Əsər boyu Aşıqin saf məhəbbəti tərənnüm olunur və burada onun qarşılıqsız sevgisindən dolayı keçirdiyi kədərli hisslər təsvir edilir.

Məsnəvi nəsrə yazılmış dibaçə ilə başlayır: “*Mənimlə məşuqənin arasında ittifaq düşən şeydən “Leyli və Məcnun” səyağında inşa etlənmişəm ki, yadigar olaraq qalsın və oxuyanlar mənə bir dua ilə yad və şad eləsinlər*” [6, s. 68]. Müqəddimədən sonra klassik əsərlərdə olduğu kimi, bahariyyə və saqınamə verilir. Şair maraqlı peyzaj lövhələri ilə bahar fəslini təsvir edir, daha sonra məşuqəni tərənnüm edərək aşıqin ona vurulmasından söz açır:

*Nagah gözümlə ol nigarə düşdü,
Gizli sözümlə aşikarə düşdü.
Ərz etdim, ey büti-sitəmkar,
Müjgani xəbəngü qəmzə xəncər.* [4, s. 70]

Qeyd edək ki, klassik Leylilərdən fərqli olaraq, Əndəlibin Leylisi aşıqin sevgisinə inanmır, ondan əl çəkməsini xahiş edir:

*Divanə, bu xülqü xudən əl çək,
Bəsdir, belə göftgudən əl çək.* [4, s.70]

Daha sonra oxucu əsər boyu bir daha məşuqəni görmür, onun aşıqı rədd etməsinin səbəbini bilmir. Y.Piriyev yazır: “*Əndəlibin Leylisi Füzulinin Leylisinə nisbətən zəif, sxematik və sevgisinə qarşı laqeyddir*” [8, s. 20]. Doğrudan da məşuqə aşıqə qarşı olduqca etinasızdır. Klassik “Leyli və Məcnun” süjetində Leyli də Məcnunu sevir, lakin cəmiyyət və ictimai mühit onların qovuşmasına mane olur. Qaracadağının əsərində isə məşuqənin aşıqı sevməsi, ümumiyyətlə, onun düşüncə və hissləri barədə məlumat yoxdur. Odur ki, məşuqəni vəfasız adlandırmaq, onun başqasına ərə getməsinin səbəbini qadın hüquqsuzluğu ilə əlaqələndirmək, fikrimizcə, əsassızdır. Əsərdə məşuqənin əğyara məcbur ərə verilməsi barədə də heç bir fakt yoxdur, aşıqin sevgisinin qarşılıqlı olub-olmaması da qaranlıq qalır. Oxucu yalnız məşuqənin ayrılığına dözə bilməyən aşıqin iztirablarını duyur, hiss edir. Qəhrəman da Məcnun kimi səhralara düşür, vəhşi heyvanlarla yaşayır, gününü ah-zarla keçirir. Klassik aşıqlar kimi “badi-səbə”yə müraciət edib:

*Key, badi-səbə, apar pəyamim,
Dildarə yetir mənim salamim.* [4, s. 74]

–deyib arabir məşuqəsinə salam göndərən qəhrəman sevgilisində qovuşmaq üçün heç bir cəhd etmir, gecə-gündüz ağlayır.

“Qisseyi-Leyli və Məcnun”un finalı da romantik ölüm səhnəsi ilə bitmir, əksinə, olduqca real xarakter daşıyır. Səhrada aşıqla rastlaşan qasid:

*Ol kəs ki, həmişə sən deyərsən,
Yollarına can nisar edərsən.
Əğyarə fəlak nəsim qıldı,
Sən xəstəni bitəbib qıldı.* [4, s. 78]

– deyərək məşuqənin başqasına ərə getməsinə xəbər verir və poema aşıqin ah-naləsi, fəryadı ilə bitir.

Beləliklə, məsnəvi ilə klassik “Leyli və Məcnun”lar arasındakı oxşarlıq aşıqin – Məcnunun hisslərini ifadə edən misralarda – xüsusən qəhrəmanın dilindən verilmiş şeirlərdə özünü göstərir.

Klassik məsnəvilərdə aşiqlə məşuqənin əhval-ruhiyyəsinə uyğun qəzəllərdən istifadə edilirdisə, Qaracadağidə bu funksiyani daşıyan janr müxəmməsdır. Doğrudur, müxəmməs janrı XIX əsrin ədəbi janrlar iyerarxiyasında ən yüksək yerlərdən birini tutmuş, özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Lakin aşiqanə məsnəvidə bu janra müraciət Ə.Qaracadağının novatorluğunu şərtləndirən cəhətlərdəndir. Əsərdə diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də şairin məsnəvi ilə müxəmməs janrı arasında əlaqə yaratmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə 3 müxəmməsə yer verilir ki, şair bu janra keçid edərkən sanki oxucunu haşiyəyə çıxacağı üçün hazırlayır:

*Ol dəmdə edib fəğanü-zari,
Yazdım neçə beyt yadigarı.* [4, s. 72]

Və ya:

*Çün ərzimi eylədim səbaya,
Gəldim yenə ney kimi nəvayə.
Öz halimə fikr edib gedərdim,
Gahi neçə beyt yad edərdim.* [4, s. 72]

Teymur Əhmədov yazır: “Ə.Qaracadağının klassik mövzuya müraciəti bir şair kimi sənətkarlıq bacarığını nümayiş etdirmək meyindən deyil, şəxsi həyatını sarsıdan, onu doğma el-obasından didərgin salan nakam məhəbbət dastanını yaratmaq arzusundan irəli gəlmişdir” [4, s. 8].

Məsnəvi bir neçə epizod istisna olmaqla, nə məzmun, nə də süjet baxımından Füzulinin “Leyli və Məcnun”unu xatırlatmır. Y.Piriyevin də qənaəti maraq doğurur: “Qisseyi-Leyli və Məcnun” poemadakı müsbət keyfiyyətlərdən biri müəllifin əfsanəyə əsaslanmayıb, sadə bir insanın real və təbii hisslərindən, sevgisindən, kədərindən və nəticəsiz qalan eşqindən danışmasıdır” [5, s. 98-99].

Beləliklə, “Qisseyi-Leyli və Məcnun” “Müxtəsər saqinamə” başlığı altında 7 beytdən ibarət bir qəzəl, ümumilikdə 17 bənddən ibarət 3 müxəmməsdən ibarət tamamilə orijinal tərzdə yazılmış 99 beytlik lirik məsnəvidir. Nizami və Füzulidən sonra eyniadlı əsərə müraciəti Əndəlibin klassik ənənəyə sıx bağlı olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahani, Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri / Q.Cahani. – Bakı: Elm, – 1979, – 203 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Ortaq başlanğıcdan ölkə ədəbiyyatına və dünya miqyasına doğru dövrəşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri [elektron resurs] // 525-ci qəzet, –2017, 2 dekabr, –s. 2.
3. Adışirinov, K.F. İsmayıl bəy Nakam: həyatı və bədii yaradıcılığı / K.Adışirinov. – Bakı: Nurlan, –2006. – 172 s.
4. Qaracadaği, Ə. Şeirlər / Ə.Qaracadaği, tərt. ed. T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 108 s.
5. Piriyev, Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı / Y.Piriyev. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 182 s.

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИЯ ПОДРАЖАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МАСНАВИ АНДАЛИБА ГАРАДЖАДАГИ Исмаилова А.Ш.

Ключевые слова: XIX век, Андалиб Гараджадаги, «Кыссейи-Лейли и Меджнун», подражание, маснави

Статья посвящена творчеству маснави выдающегося поэта южноазербайджанской литературы XIX века Андалиба Гараджадаги. Единственное маснави поэта называется «Кыссейи-Лейли и Меджнун». Произведение является отсылкой к поэме Низами. Это произведение имеет резко отличающиеся мотивы от традиционных "Лейли и Меджнуна". Здесь нет Лейли, Меджнуна и других традиционных образов. Главные образы в произведении – влюблённый и возлюбленная. Ещё одним оригинальным аспектом маснави является описание грустных переживаний автора на протяжении

всего произведения. В целом же поэма имеет значительное количество оригинальных и интересных особенностей.

SUMMARY

THE TRADITION OF ART IMITATION IN THE CREATIVITY OF ANDALIB GARAJADAGI *Ismayilova A.Sh.*

Key words: *masnavi, 19th century, Andalib Garajadagi, "Kisseyi-Leyli and Majnun", imitation, masnavi.*

The article is devoted to the work of masnavi, an outstanding poet of South Azerbaijani literature of the XIX century Andalib Garajadagi. The poet's only masnavi is called "Kisseyi-Leyli and Majnun". The work is a reference to Nizami's poem. This work has dramatically different motifs from the traditional "Leyli and Majnun". There are no Leyli, Majnun and other traditional images here.. The main images in the work are the lover and the beloved. Another original aspect of masnavi is the description of the author's sad experiences throughout the work. In general, the poem has a significant number of original and interesting features.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2023
	Son variant	10.03.2023

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Osmanlı dövləti, Rusiya, müharibə, Amasiya müqaviləsi, İstanbul müqaviləsi, Rəşt müqaviləsi

Şah I İsmayıl tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Səfəvilər dövləti Orta əsrlərdə hərbi-siyasi baxımdan beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rola malik olan dövlətlərdən biri olmuş və fəaliyyəti dövründə xarici siyasətində bir sıra nailiyyətlərə nail olmaqla yanaşı bəzi uğursuzlulara da düşər olmuşdur. Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətində ən böyük uğursuzluq Osmanlı dövləti ilə müharibələrə girmək idi. Düzdür, bir sıra hallarda baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri Səfəvi dövlətinin siyasi iradəsindən asılı deyildi, Osmanlı tərəfindən başlamışdır. Ancaq ümumilikdə Avropa dövlətlərinə ümid bəsləyərək Osmalı ilə müharibələrə başlamaq və yaxud Osmanlı tərəfindən Səfəvi ərazilərinin işğal edərək öz qüdrətini daha da artırmağa cəhd həm Osmanlı dövlətinin, həm də Səfəvilər dövlətinin hərbi-siyasi qüdrətinə və Türk dünyasının zəifləməsinə səbəb oldu. Bu müharibələrin başlanmasında katalizator rolunun oynayan və daha çox yararlanan bəzi Avropa dövlətləri oldu. Çünki Səfəvi-Osmanlı müharibələri Osmanlı dövlətinin Avropa cəbhəsindəki mövqeyini ciddi şəkildə zəiflətdi.

Orta əsrlərdə istər Avropa ölkələrinin, istərsə də Osmanlı imperiyasının (dövlətinin) iqtisadi həyatına Azərbaycanın təsir dərəcəsi yüksək idi. [2]

1501-ci ilin sonlarında Təbrizə daxil olan İsmayıl özünü şah elan etdi. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. Buna baxmayaraq, Səfəvilər dövlətinin qarşısında Ağqoyunlu hökmüdarı olan Sultan Murad real qüvvə olaraq qalırdı. 1503-cü ilin iyun ayında Sultan Muradın qüvvələri ilə Şah İsmayılın qüvvələri arasında baş verən döyüş Şah İsmayılın qələbəsi ilə nəticələndi. Beləliklə, Ağqoyunlular dövlətinin varlığına son qoyan Səfəvilər dövləti XVI əsrin əvvəllərindən öz mövqeyini tədricən gücləndirməyə başladı.

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI-XVII yüzilliklərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmli yer tutmuş, Şərq-Qərb iqtisadi-siyasi əlaqələrinin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. [5]

Bunun nəticəsi olaraq, Osmanlı Sultanı II Bəyazid səfəvilər dövlətinin tanımağa qərar verdi. Hər iki dövlət arasında xoş münasibətlər yarandı. Qüdrətli bir dövlətin yaradılmasına nail olan Şah İsmayıl əsas diqqətini xarici siyasətə yönəltdi. 1509-cu ildə Xorasanı tutan Şeybani xanla Şah İsmayıl arasında münasibətlər kəskinləşdi. Şah İsmayıl münasibətləri dinc yolla həll etməyə cəhd göstərsə də, buna nail ola bilmədi. Nəticədə, Şeybani xana qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Mərv qalasına sığınan Şeybani xanı hərbi taktika işlədərək döyüşə cəlb etməyə nail olan I Şah İsmayıl Şeybanilər dövləti üzərində qələbə çalaraq öz mövqeyini daha da gücləndirdi.

Lakin, Osmalı sarayında Sultan Səlimin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində gərginlik artmağa başladı. Bu gərginlik iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatların təşkili və bütün qüvvələrini bu sitiqamətdə səfərbər etmək üçün ilk növbədə Venesiya və Macarstanla müqavilə bağladı. Bununla yanaşı, Sultan Səlim Səfəvilərlə kəskin ziddiyyətləri olan Şeybanilərlə yardım haqqında razılaşma əldə edildi. Müəyyən hərbi manevrlər etsə də, Osmanlı ordusundan say etibarilə az olan Səfəvi ordusu

1514-cü il 23 avqustda Çaldıran düzündə baş verən döyüşdə məğlub oldu. Osmanlıların qələbə çalmasında yeni tipli ordu və topların olması mühüm rol oynadı.

1514-cü ildə Çaldıran döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra I Şah İsmayıl Avropa dövlətləri ilə diplomatik, hərbi, siyasi münasibətlər yaratmaq istiqamətində daha fəal tədbirlər görməyə başladı. [1]

Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və getdikcə daha da qüvvətlənməsi Osmanlı İmperiyası (dövləti) ilə müharibə vəziyyətində olan Avropa dövlətlərinin nəzər-diqqətinin yenidən Şərqə yönəlməsinə səbəb oldu. [4]

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Avropa ilə əlaqələrinə dair xeyli məlumatlar mövcuddur. Azərbaycan tarixçiləri Z.Bünyadov, O.Əfəndiyev, Y.Mahmudov, Y.Yusifovun bu barədə tədqiqatları var. [6]

I Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə məğlub olması onun hərbi-siyasi nüfuzuna mənfi təsir göstərdi. Lakin buna baxmayaraq, Osmanlı tərəfindən gözlənilən yeni təhlükəyə qarşı I Şah İsmayıl Gürcüstanla münasibətləri qaydaya salmağa qərar verdi.

I Şah İsmayılın Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrü üçün xarici siyasət mexanizmlərini formalaşdırmasıdır. [7, s.65]

Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində gərginlik qalmaqda idi. I Təhmasibin Xorasanda baş verən özbək hücumuna başının qarışmasından istifadə edən Osmanlı sultanı Süleyman 1534-cü ildə Azərbaycana qoşun göndərdi. Yaranmış şəraitə uyğun olaraq Osmanlı ordusu müqavimətə rast gəlmədən Təbrizi və Cənubi Azərbaycanın digər vilayətlərini ələ keçirdi. Lakin, ərzaq çatışmazlığı və sərt şaxtalara görə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Osmanlı ordusu 1535-ci ildə ikinci dəfə Azərbaycana hücum etdi. Səfəvilər yandırılmış torpaq taktikasıdan istifadə etdi. Bu dəfə də osmanlıların Təbrizi ələ keçirməsinə baxmayaraq, ərzaq çatışmazlığı və taun xəstəliyinə görə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Osmanlı dövləti Azərbaycana üçüncü dəfə 1548-ci ildə hücum etdi. Bu zaman Səfəvilər dövlətində daxili çəkişmələr hökm sürürdü. Ona görə də Osmanlı qoşunları qarşısında tab gətirə bilməyəcəyini əvvəlcədən bilən I Təhmasib paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi və Osmanlı sərhəddindən Təbrizə qədər olan ərazilərdə Osmanlı ordusunun istifadə edə biləcəyi yararlı nə vardırsa hamısının məhv edilməsi haqqında əmr verdi. Nəticədə, Osmanlı ordusu növbəti dəfə də geri çəkildi.

Daxili problemləri həll edən I Təhmasib 1552-ci ildə bir neçə istiqamətdən Osmanlı üzərinə hücum edərək onlara ağır zərbə vurdu. Səfəvilər üzərinə növbəti dəfə 1554-cü ildə hücum keçən osmanlılar Naxçıvanı ələ keçirdilər. Lakin əvvəlki hücumlarda olduğu kimi, bu dəfə də Azərbaycanda uzun müddət qala bilmədilər və geri çəkildilər. Mərhələlərlə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri, nəhayət, 29 may 1555-ci ildə bağlanmış Amasiya sülh müqaviləsi ilə nəticələndi. Əldə edilmiş razılaşmaya əsasən Van gölü ətrafı ərazilər və Qərbi Gürcüstan Osmanlıya, Şərqi Gürcüstan, Göyçə gölü və Ağrı dağı arasında olan ərazilərə nəzarət Azərbaycana keçdi.

I Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvilərin sarayında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Osmanlıların Azərbaycan ərazisinə yenidən hücum etməsi üçün münbit şərait yaratdı. Bu məqamdan istifadə edən Osmanlı sultanı III Murad 1578-ci ildə Səfəvilər üzərinə qoşun göndərdi. Avqustun 9-da Çıldır gölü ətrafında baş verən döyüşün nəticəsində Osmanlılar qələbə çaldı. Sentyabrın 9-da Qanix çayı ətrafında baş verən döyüşdə Səfəvilər üstünlük qazanmasına baxmayaraq Azərbaycanın bir sıra əraziləri osmanlılar tərəfindən ələ keçirildi. Nəticədə Azərbaycan ərazisinin bir qisminə Osmanlı idarə-üsulu yaradıldı. Səfəvilərin osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsinə cəhd göstərilsə də, daxili çəkişmələr buna imkan vermədi.

1580-1583-cü illərdə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında bu və ya digər tərəfin qələbəsi ilə nəticələnən bir neçə döyüş baş verdi. 1583-cü ildə tərəflər arasında danışıqlar başlandı. Səfəvilər

Amasiya sülhünə uyğun şərtlərlə sülh istəyirdilər. Osmanlılar isə Şirvanın onlara verilməsində təkid edirdilər. Beləliklə, bu danışıqlar nəticəsiz başa çatdı.

Yenidən hücum qərar verən osmanlılar Azərbaycanın nəinki şimal ərazilərini eləcə də cənub ərazilərini ələ keçirməyə cəhd etdi. 1586-cı ildə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqlar getsə də Səfəvilər dövlətində mövcud olan daxili çəkişmələr buna imkan vermədi. 1586-cı ildə osmanlılar tərəfindən yenidən bərpa olunan hərbi əməliyyatlar Azərbaycan ərazilərinin böyük bir qisminin işğal edilməsi ilə nəticələndi.

I Şah Abbasın hakimiyyət başına gəlməsindən sonra həyata keçirilən bir sıra islahatların nəticəsi olaraq Səfəvilərin daxilində gedən çəkişmələrə son qoyuldu və hərbi-siyasi qüdrəti bərpa edildi. Bu zaman Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti qarşısında üç mühüm problem vardı:

-Şimal-şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Şeybanilər dövlətini məğlub etmək və Xorasanı geri almaq;

-1578-1590-cı illərin müharibələrində osmanlılar tərəfindən işğal olmuş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq;

-İran körfəzində portuqaliyalıların hegemonluğuna son qoymaq və Hind okeanına çıxış əldə etmək.

1599-cu ildə Şeybaniləri məğlub edən I Şah Abbas Xorasanı geri qaytardı. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin yenidən başlanmasında bir sıra Avropa dövlətləri və o cümlədən Rusiya da maraqlı idi. 1603-cü ildə Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan I Şah Abbas qısa bir müddət ərzində Təbriz, Ordubad, Culfa, Naxçıvan və İrəvanı azad etdi. 1605-1607-ci illərdə Səfəvilər Şirvan, Gəncə, Bakı və Drəbəndi Osmanlılardan geri aldı. Hərbi əməliyyatların nəticəsi olaraq 1612-ci ilin oktyabrın 17-də Sərab şəhərində Osmanlılarla Səfəvilər arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə:

-1555-ci ilin Amasiya sülhü bərpa edildi;

-Səfəvilər öhdələrinə götürdülər ki, rusların tikdirdiyi Terek qalasının sökülməsində osmanlılara mane olmayacaqlar.

Lakin, 1613-cü ildə hərbi əməliyyatları bərpa edən Səfəvilər əldə edilmiş razılığı pozdu. 1616-1618-ci illərdə Osmanlılar yenidən Azərbaycan ərazisinə hücum etdilər. Sərt qış, ərzaq qıtlığı, xəstəlik və Səfəvilər tərəfindən vurulan ağır zərbələrin nəticəsində geri çəkildilər. Nəticədə, 1618-ci ildə Mərənddə osmanlılarla Səfəvilər arasında Amasiya sülh müqaviləsinin şərtlərinə uyğun sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə I Şah Abbas tərəfindən pozuldu və Osmanlıda yaranmış daxili problemlərdən istifadə edərək 1622-1623-cü illərdə Bağdad, Kərbala, Nəcəf, Mosul və Kərkükü ələ keçirdi.

1624-1626-cı illərdə Bağdad uğrunda yeni döyüş baş verdi. Osmanlılar 1629-cu ildə Səfəvilərə qarşı hücumu başladı. Osmanlılar 1634-cü ildə yenidən Səfəvilər dövləti üzərinə hücum keçdi. 1634-1635-ci il əməliyyatları Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı. Bağdadın Osmanlı tərəfindən ələ keçirilməsinin nəticəsi olaraq 17 may 1639-cu ildə Qəsri-Şirində osmanlılarla Səfəvilər arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, İraq-İ Ərəb osmanlılara verilir, Zəncir qalasından Şərqdəki ərazilər isə Səfəvilərin nəzarətinə keçdi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış uzaq İngiltərə və Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr saxlayır, Şərqlə Qərb arasında əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamaqda davam edirdi. [3]

Qəsri-Şirin müqaviləsindən sonra, xüsusilə də II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvilərin xarici siyasətində nisbətən sabitlik dövrü başladı. II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Rusiyanın Şimali Qafqaza hücum etməsi ilə Səfəvi-Rusiya münasibətlərində yeni bir gərginlik yarandı. Səfəvilər tərəfindən başlayan əməliyyat nəticəsində Rusiyanın Şimali Qafqazda tikdikləri bir sıra qalalar söküldü. Ancaq münaqişənin gərginləşməsində Rusiya da maraqlı deyildi. Ona görə də 1662-ci ildə münaqişə siyasi yolla həll edildi.

II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvilərin xarici siyasətində baş verən ikinci hadisə Moğolların işğal etdiyi Qəndaharın ələ keçirilməsi məqsədilə 1648-ci ildə Səfəvilərin Əfqansatan ərazisinə daxil olması ilə meydana gəldi. Səfəvilərlə Moğollar arasında baş verən döyüş Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.

Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Rusiya münasibətləri siyasi və iqtisadi maraqlara əsaslanırdı. 1667-ci ildə Səfəvilərlə-Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə Səfəvi ipəyinin Həştərxan vasitəsilə Avropaya daşınması və rus tacirlərinə imtiyazların verilməsi razılaşdırıldı.

XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətində ən mühüm yeri Səfəvi–Rusiya münasibətləri tuturdu. Bu zaman Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti xüsusilə də Xəzəryanı vilayətlərin ələ keçirilməsi istiqamətində fəaliyyəti Səfəvi-Rusiya münasibətlərinin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Rusiya Volınskinin başçılığı ilə 1715-ci ildə Səfəvilər dövlətinə göndərdiyi elçilikdə əsas məqsəd Səfəvilər haqqında məlumatlar əldə etməkdən ibarət idi. Bu zaman Xəzəryanı vilayətlərə münasibətdə Osmanlı dövlətinin də öz maraqları vardı. İsveçlə gedən Şimal müharibəsi bitdikdən sonra Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərə olan işğal planının reallaşdırılması üçün imkan yarandı.

I Pyotr 18 iyun 1722-ci ildə Səfəvilər üzərinə hücumla başladı. Özünün işğalçılıq planlarını gizlətmək məqsədilə Azərbaycan, ərəb və fars dillərində bəyyannamə hazırlatdıraraq Azərbaycanda yayılmasına göstəriş vermişdir. Həmin bəyyannamədə güya məqsəd Azərbaycanda əmin-əmanlıq yaratmaq idi. Beləliklə Dərbəndə hücum edən I Pyotr müqavimətə rast gəlmədən şəhəri ələ keçirdi. Gözlənilmədən geri qayıdan I Pyotr dekabr ayında Rəşti işğal etdi. Hücumun davamı olaraq Rusiya 28 iyul 1723-cü ildə Bakını işğal etdi. 12 sentyabr 1723-cü ildə Rusiya ilə bağlanmış Peterburq müqaviləsi II Təhməsin tərəfindən rədd edildi.

Rusiya işğalını qəbul etməyən Osmanlı dövləti yenidən Azərbaycan ərazisinə qoşun göndərdi. Osmanlı dövləti ilə toqquşmaqdan çəkinən Rusiya danışıqlar yoluna üstünlük verdi. 12 iyun 1724-cü ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında İstanbul müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı dövləti Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərindəki işğallarını qəbul etdi. Rusiya isə Xəzəryanı vilayətlərdən başqa Azərbaycanın digər ərazilərində Osmanlı dövlətinin işğallarını tanımağı öhdəsinə götürdü. I Pyotrın ölümündən sonra Rusiyanın hərbi-siyasi qüdrətinin zəifləməsinin nəticəsi olaraq Rusiya-Səfəvi münasibətləri Rəst müqaviləsinin imzalanmasına gətirib çıxardı. Rəst müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya işğal etdiyi topaqları Səfəvlərə qaytardı.

XVIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən etibarən Nadir bəyin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, Səfəvilər öz hərbi-siyasi qüdrətini bərpa etməyə nail oldu. Nəticədə, Səfəvilər dövləti Osmanlı dövləti tərəfindən ələ keçirilmiş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq məqsədilə Osmanlıya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. III Abbasın ölümü ilə Səfəvilər dövləti süqut etdi.

Nəticə: illərlə davam edən və yüz minlərlə insan itkisinə səbəb olan Səfəvi-Osmanlı müharibələri hər iki dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyinə sarsıdıcı zərbə vurdu;

-Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin nəticəsi olaraq həm Səfəvilər, həm də Osmanlılar iqtisadi cəhətdən tənəzzülə bərabər ziyan gördülər;

- Epizodik qələbələr istisna olmaqla döyüşən tərəflərdən heç biri qalib olmadı. Bu müharibələr hər iki tərəfin diqqətini əsl düşmən və rəqiblərdən yayındırdı. Nəticədə Osmanlı dövləti ciddi şəkildə zəiflədi, Səfəvilər isə süquta düşər oldu;

-Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən onların güclənməsini istəməyən dövlətlər məharətlə yararlandı;

-bəhs edilən dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri amansız müharibələrə deyil, müttəfiqliyə əsaslanırdı, türk dünyasının sonrakı taleyi yaxşı mənada tamamilə fərqli olardı. Tarix ən azından iki qüdrətli türk dövlətinə şahidlik edərdi;

-biz XX əsrin 90-cı illərindən mənfur düşmənlər tərəfindən işğala məruz qalan torpaqlarımızın azad olunmasında qadaş Türkiyənin təmsalında türk birliyinin, dostluğunun və qardaşlığının rolunun şahidi olduq. Türk bir olsa dağ oynadar yerindən.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Avropa ilə əlaqələri <https://kafkazh.com/sefevi-dovletinin-avropa-olkeleri-ile-elageleri/>
2. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısı). Bakı: Turxan NPB, 2014. -292 s.
3. <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf>
4. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Venesiya və Papalıqla münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında “GEO Strategiya”.-2015.-№ 1 (25).-s.7-12.
5. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736- cı illər). Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. – 2018. - 214 s.
6. <https://sesqazeti.az/news/mia/315249.html>
7. Şirəliyev R. Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti sovet tarixşünaslığında tarix üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis.: 5507.01; AMEA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. 147 s.

РЕЗЮМЕ

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА

Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: Сефевидское государство, Османское государство, Россия, война, Амасийский договор, Стамбульский договор, Раишский договор.

В статье рассматриваются основные направления внешней политики Сефевидского государства, конец существования государства Аггоюнлу, война с Шейбанами, объединение исторических земель Азербайджана, расширение сефевидских территорий, усиление напряженности в сефевидско-османских отношениях с возвышением султана Селима в османском дворце и началом войны между двумя государствами. Были исследованы Ширинские мирные соглашения, сефевидско-русские отношения. Рассмотрена степень влияния Азербайджана в средние века на экономическое развитие, как европейских стран, так и Османской империи.

SUMMARY

THE FOREIGN POLICY OF THE SAFAVID STATE

Salimov Sh.D.

Keywords: Safavid state, Ottoman state, Russia, war, Treaty of Amasia, Treaty of Istanbul, Treaty of Rasht

The article examines the main directions of the Safavid state's foreign policy, the end of the existence of the Aggoyunlu state, the war with the Sheibans, the unification of the historical lands of Azerbaijan, the expansion of Safavid territories, the intensification of tension in Safavid-Ottoman relations with the rise of Sultan Selim in the Ottoman palace and the outbreak of war between the two states. The Shirin peace agreements and Safavid-Russian relations were investigated. The degree of influence of Azerbaijan in the Middle Ages on the economic life of both European countries and the Ottoman Empire is considered.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.02.2023
	Son variant	14.03.2023

УДК 930.85.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_46

QƏDİM TÜRK XALQLARININ TARİXİ

İSMAYILOV ŞAHİSMAYIL NAMAZ oğlu

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, t.f.d., baş müəllim

sahismayil.namazoglu@mail.ru

Açar sözlər: türk xalqları, türkçülük, türk, güc-qüvvət, türk mədəniyyəti, türk elləri.

Bəşər tarixinin yaranma və inkişaf dövrləri əfsanələr, miflər, rəvayətlər və hekayələrdə özünü geniş şəkildə büruzə vermişdir. Bu səbəbdən də tarix ilə əfsanə, mif, rəvayət və hekayələr bir-birinə qarışmışdır. Hətta qədim Yunan dilində istifadə olunan “Historia” ifadəsi bugün özündə əks etdirdiyi “Tarix” mənasında deyil, “hekayə” anlamını özündə əks etdirmişdir. Türk xalqlarının tarixi bir okeana bənzəyir. Türk xalqları bəşər tarixinin ən şanlı tarixinə malik olan yeganə xalqlarındandır. Bu tarix və tarixi hadisələr türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında, qədim abidələr üzərində və bir çox yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Türk birlikləri söylədikdə sonsuz cahan, məğlubedilməz qüvvə canlanır təsəvvürümüzdə. Türk xalqları yaranışdan coşqun və çevik ruhlu xalqlar olublar. “Türk” ifadəsi türk kökündən olan xalqların ümumi şəkildə adını ifadə etməmişdən öncə türk dilində indi kəsb etdiyi mənadan fərqli olaraq “güc-qüvvət” anlamını ifadə edirdi. Qədim türk mənbələrində türk adı “Örklər-Türklər” formalarında işlənmiş və “güc-qüvvət, güclü-qüvvətli” mənalarını daşımışdır. “Türk” ifadəsi ən qədim dövrlərdə “Tərük” şəklində də ifadə olunurdu. Daha sonralar isə “Türk” ifadəsi işlədilmişdir. Göytürk abidələrində isə həm “Türük” həm də “Türk” şəklində öz əksini tapmışdır. Türk ifadəsi türk xalqlarının və türk dövlətlərinin rəsmi adı kimi ilk dəfə Göytürk imperatorluğu tərəfindən istifadə edilmişdir [1].

“Ay Türk adını elan üçün bir səmavi aynadır,

Türkün tarixi həm Yerdə, həm də Göylərdədir” (Hüseyn Cavid)

Biz Türk tarixini şərti olaraq üç dövrə bölə bilərik. Birinci dövr ilk çağlardan başlayaraq “Tufan”a qədər olan dövr, ikinci dövr “Tufan”dan sonrakı bizim eraya qədər olan dövr, üçüncü dövr isə bizim eranın başlanğıcından bu günümüzə qədər olan dövr özünü geniş formada əks etdirir. Dünyanın ən məşhur, tanınmış mədəniyyət və din tarixçiləri, arxeoloqları, geoloqları və bir çox tədqiqatçıları min illər boyu müəyyən zamanlarda bəşəriyyətin yaddaşından silinən iki qitəni-Mu və Atlanta qitələrini tarixin ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən hesab etmişlər. İngilis alimi Ceyms Çörçvord belə tədqiqatçılardan biri olmuşdur. O, insanlığın ana yurdu adını verdiyi “Mu mədəniyyəti”ni araşdırmış və insanlıq tarixinə əvəzedilməz bir sərvət bağışlamışdır. Ceyms Çörçvord Sakit okeanda itmiş “Mu qitəsi”ni aşkar etməklə ölçüsüz bir bəşəri mədəniyyətin aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Ceyms Çörçvord yer kürəsinin bir çox qitələrini gəzmiş, müxtəlif ölkələrdə tədqiqat aparmış arxeoloqlar, geoloqlar, etnoloqlar və tarixçilərlə əlaqə qurmuş, Hindistan, Amerika, Tibet və s. ölkələrdəki tarixi abidələri ziyarət etmiş, bir çox qədim yazıları və tarixi mənbələri araşdırmış və “Tufan”a qədər olan dünya inkişaf sirlərini elm aləminə bəxş etmişdir. Ceyms Çörçvordun düşüncələrinə görə 70 min il öncə Mu qitəsindən dörd fərqli yollarla Asiya, Afrika, Avropa və Amerika qitələrinə gələnlər bu qitələrə özləri ilə bərabərində yüksək səviyyəli mədəniyyətlərini də gətirmişlər. Alimin düşüncələrinə görə birinci yol “Maya” adı ilə Mu qitəsindən çıxaraq Asiyanın şərqində məskunlaşanlar “Uyğur” adı ilə tanınmışlar. İkinci yol vasitəsilə yayılanlar gəmilərdə “Maya” adı ilə Hind-Çinə gəlmişlər və burada “Nağa-Maya” adı ilə tanınmışlar. Üçüncü yolla çıxan Mu qitəsinin sakinləri Afrikanın şərqinə gələrək Efiopiyada “Maya” adı ilə məskən salmışlar. Dördüncü yolla Amerika qitəsinə gələn qədim Mayalılar isə

burada qədim Mayya mədəniyyəti yaratmışlar. “Tufan”dan sonra Böyük Türk mədəniyyətinin Yaxın Şərqdə əsas davamçıları Şumer Türkləri olmuşlar. Şumer Türklərinin mədəniyyəti “Tufan”dan sonrakı dövrlərdə dünya mədəniyyətinin əsas ideya mərkəzi olmuşdur. Şumerlər haqqında tarixi qaynaqlarda iki əsas fikir irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərdən birində qeyd olunurdu ki, Şumerlər ən qədim çağlardan Mesopotamiya ərazisində yaşayan xalqdır. İkinci fikrə əsasən isə Şumerlər Mesopotamiyaya başqa ərazilərdən köç etmiş və bu ərazidə məskunlaşmışdır. Tarixçilərin əksəriyyəti ikinci fikri əsas götürürlər. Tarixçilərin gəldiyi son fikir odur ki, “Tufan”dan sonra türklərin yurd saldıqları Çayhun və Sayhun çaylarının hövzələri, Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı ən qədim insan yaşayış məskənləri olmuşlar. “Tufan”dan sonra bir çox ərazilərdə mədəniyyət ilk olaraq Türküstandan Xəzər dənizinin sahillərinə qədər olan torpaqlarda formalaşmış və türk mədəniyyəti formalaşdığı bu ərazilərdən digər ərazilərə integrasiya etmişdir. Bütün bunları qeydə alan tarixçilər qeyd edirlər ki, bir zamanlar “Tarix Şumerdən başlayır” söyləndiyi halda indi “Tarix Orta Asiyadan Turandan başlayır” söyləməyi tariximiz qarşımıza bir tələb kimi qoyur. Məşhur ingilis tədqiqatçıları Q.Çaydl və S.Loyd bu fikirləri irəli sürmüşdülər: “Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan əvvəl səfali, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salaraq dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada yeni bir mədəniyyət məşəli alırdı. Tarixçilər ilk şəhər dövlətinin və ən əsası da ilk yazının Şumerlərə mənsub olduğunu qeyd edərək Şumerləri dünya mədəniyyətinin banisi kimi tanımışlar. İlk yazının Şumerlərə mənsub olduğunu iddia edən tarixçilərin fikirlərinə əsasən, Şumerlərdən bu əlifbanı mənimsəyən Finikiyalılar ticarət əlaqələri saxladıqları xalqlar ilə bu əlifbadan istifadə etmişlər. Bir çox tədqiqatçılar əsaslı şəkildə isbat etmişlər ki, Babilistana köç edən şumerlər özü ilə bərabərində yüksək səviyyəli mədəniyyət gətirmişdir. Şumer Türkləri dünya mədəniyyətinə möhtəşəm tikililər, Ur, Uruk, Laqaş, Şurruk, Kiş, Adab və s. kimi əzəmətli şəhərlər, ilk səsli yazı sistemi, ilk kitabxana, yeddi notlu septatonik musiqi sənəti, suvarma kanalları, əkinçilik mədəniyyəti, heyvanlar haqqında təmsillər toplusu və s. bəxş etmişlər. Tarixçilərin fikirlərinə əsasən qeyd etmək olar ki, Şumerlər on iki bürc haqqında da ətraflı biliyə sahib olmuşlar. Və bu bürcləri heyvanların müqəddəs ruhları şərəfinə adlandırmışlar [2].

Dünyada türk xalqlarına Altay qədər doğma olan başqa yurd yeri tapmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. Altayın türk xalqlarının ilk məskən saldığı ərazilərin olması bütün dünya xalqlarına məlumdur. Məhz təsadüfi deyil ki, türk xalqlarının dil qrupları da Altay dil ailəsi ilə müəyyən edilir [3]. Rusiyanın ucqar ərazilərində bir zamanlar türk dünyasının beşiyi sayılan və dünyaya sərkərdələr, məğlubedilməz qəhrəmanlar verən Altaylarda yaşayan qədim türk xalqlarından biri də Kumandin türkləri olmuşdur. Kumandin türkləri digər qonşu türk xalqları olan şorlar, telengitlər və çelkanlılar tərəfindən “Kumandin” adlandırılmışdılar. Lakin kumandinlər isə özlərini “tatar kiji” (tatar kişi) adlandırırdılar. Tarixçilərin araşdırmalarına görə isə Kumandin sözü hərfi mənada “Qu man”, “Qu quşu adamı” mənasını özündə əks etdirir. Bu araşdırmalar da belə fikrin formalaşmasına zəmanət verir ki, qədim dövrlərdə kumandinlərin totemləri Qu quşu olmuşdur. Digər bir qrup tədqiqatçılar isə, o sıradan L.P.Potapov, O. Pritsakanın tədqiqatlarına görə kumandinlər qıpçaqların və poloveslərin-peçeneqlərin, kəncərilərin əcdadları olmuşlar. Kumandin dili Altay türk dilləri qrupunun Şimali Altay qrupuna məxsusdur və onlar xüsusi ilə kumandin-çelkan dialektində danışır. Kumandin türkləri olduqca qədim tarixə malikdir. Qədim dövrlərdə şanlı türk sərkərdəsi Mete tərəfindən əsas qoyulan Hun imperiyasında fəal iştirak etdiklərinə dair tarixi rəvayətlər mövcuddur. Kumandinlər haqqında ilk yazılı məlumatlara 17-ci əsrə məxsus rusdilli qaynaqlarda rast gəlinmişdir. Bu məlumatların birində qeyd edilir ki, kumandinlər öz nümayəndələrini Çeban bölgəsinə göndərərək dövlət xidmətinə qəbul edilmələrini istəmişlər. Lakin geri dönmə zaman onlardan dördü Teleut knyazı Abaka tərəfindən öldürülmüşdür. Knyaz bu hadisəni onların rusların təbəliyini qəbul etməsinə qisas olaraq törətmişdir. Teleut knyazının onları öldürməsinin digər bir səbəbi isə kumandinləri özünün təbəçiliyində olan xalq və vergi ödəyiciləri kimi görməsi olmuşdur.

Şor türkləri də ən qədim türk xalqlarından biridir. Şor türkləri özlərini Şor-kiji və Madar kiji adlandırırdılar. Şor türkləri Qərbi Sibirin cənub şərqində, xüsusi ilə Kemerova vilayətinin Tastaqol, Novokuznetsk, Mejdureçensk Mıskovsk, Osinnikovsk, həmçinin Xakasiyada, Altay Respublikasında, Krasnoyarsk və Altay ölkəsində özlərinə yurd yeri, məskən salmış və bu ərazilərdə məskunlaşmışlar. Şorlar məskunlaşdığı ərazilərə görə iki yerə ayrılırlar: Cənub dağ-tayqa və çöl-səhra. Şor türklərinin tarixinə nəzər salsaq onların xalq kimi təşəkkül tapması 6-9-cu əsrlərə təsadüf edir. Amma bir çox tarixçilərin araşdırmalarına görə isə Şor türklərinin xalq kimi təşəkkül tapması XVII əsrdə Rusiyanın bu əraziləri zəbt etməsindən və burada Kuznetsk mahalının salınmasından sonra yekunlaşmışdır. Bütün bu tarixi araşdırmalar bir çox mübahisələrə səbəb olsa da, Şor türklərinin əcdadlarının və onlarla eyni soydan olan xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə eramızdan xeyli əvvəllər məskən salması barədə tarixçilər arasında həmfikir mövcud olmuşdur. Antropoloji cəhətdən Şor türkləri monqoloid irqinin Ural tipinə aiddirlər. Şor türkləri və onların tərkibinə daxil olan xalqlar 1926-cı ilə qədər Madar-kiji adı ilə tanınmışlar. Şor türklərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti Şor dilində danışirlər. Şor xalqlarının dili türk dilləri ailəsinin uyğur-oğuz qrupuna aiddir. Şor türklərinin ilk kitabı Şor dilində lakin kril əlifbası ilə 1883-cü ildə nəşr edilmişdir. Sonrakı zamanlarda isə Şor türkləri arasında milli özünüdərk güclənmiş və Şor türkləri latın əlifbasına əsaslanaraq öz əlifbalarını yaratmışlar. Digər türk xalqları kimi Şor türkləri də elə qədim dövrlərdən bəri ovçuluq, balıqçılıq, əkinçilik və köçəri maldarlıqla məşğul olmuşlar. XX əsrin əvvəllində qədim türk xalqlarından biri olan Şor türklərinin məskunlaşdığı cənubdakı ərazilər Dağlıq Şəriya adlandırılmışdır. Şor türkləri bu ərazilərdə kompakt halda yaşamış və əhalinin demək olar ki, 70%-ni təşkil edirdilər. 2002-ci ildə həyata keçirilən siyahıyaalma prosesi zamanı Rusiya Federasiyası ərazisində 14 min Şor türkü siyahıya alınmışdır [4].

Türklərin qədim dövrlərdən bəri məskunlaşdıqları ərazilərdə arxeoloji qazıntı işləri XVIII-XIX əsrlərdə aparılmağa başlanmışdır. XIX əsrdə arxeoloqlar bu bölgələrin ən qədim tarixini mənimsəmək üçün yerüstü mədəniyyətlərlə yanaşı, yeraltı maddi mədəniyyəti də aşkar etmək və tarixi həqiqətləri gün üzünə çıxarmağın vacibliyini qeyd etmişlər. XIX-XX əsrlərdə geniş şəkildə aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində arxeologiya elmi sürətli şəkildə inkişaf etmişdir. Aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə olunan materiallar bacarıqlı insanın yarandığı dövrlərdən başlayaraq eramızın birinci minilliyinin sonunadək böyük bir çağı əhatə edir. Aparılan qazıntı işləri zamanı Afanasyev, Okunev, Andronov, Karasuq, Taqar, Taşdıq və Pazırıq mədəniyyətlərinə aid maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Eyni zamanda Mərkəzi Asiyanın Kelteminar, Tezebaqyab, Anau, Surçen mədəniyyətləri də araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə 1970-ci ildə Alma-Atanın 50 km-də Esik qəsəbəsində aşkar edilən məzarda tabutun üzərində yaşı 2500 il qədər olan, qədim türk runi əlifbası ilə yazılan 26 hərfdən ibarət iki sətirik: “Xanın oğlu 23 yaşında öldü. Esik xalqının başı sağ olsun” ifadələrini özündə əks etdirən yazı aşkar edilmişdir. Qədim türk yazıları əsasən Monqolustanda, Yenisey sahilində və Talas vadisində aşkar edilmişdir. Tarixdə Orxon-Yenisey abidələri kimi tanınan türk xalqlarının qədim yazı nümunələrini rus alimləri S. Remezov, isveç mənşəli F. Stralenberq, alman mənşəli Messerschmid 1696-1722-ci illərdə Yeniseyin yuxarı axarında, 1899-cu ildə isə H.M. Yadrintsev Monqolustanda Orxon çayında aşkar etmişlər. Danimarka linqvisti V.Tomson 1893-cü ildə hərflərin səs tərkibini müəyyənləşdirmiş, rus türkoloqu V.V.Radlov tərəfindən isə mətnlər 1894-cü ildə oxunmuşdur.

Biz Orxon-Yenisey yazılarının yalnız 7 qrupunu bilirik. Bunlar Lena-Baykal, Yenisey, monqol, Altay, Şərqi Türküstan, Orta Asiya, Şərqi Avropadır. Bu yazılar “üç kırıqan” tayfa birliyinə, Qırğız xaqanlığına, Şərqi Türk xaqanlığına, Qərbi Türk xaqanlığına, Şərqi Türküstandakı Uyğur xaqanlığına və peçeneqlərə aid idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllində əsas türk run yazıları aşkar edilmişdir. Talas çayında V-XII əsrlərə yazı abidələri aşkar edilmişdir. Run yazılarında türk xalqlarının adları, onlara tabe edilən tayfalar, apardıqları müharibələr, eləcə də dini ayinləri və həyat tərzləri haqqında qiymətli faktlar öz əksini tapmışdır. Qədim türk mənbələri içərisində Yusif

Balasaqunlunun türk dilində yazılan “Kutadqu bilik” poeması xüsusi önəm kəsb edir. Müəllif əsərini Qaraxanlı hökmdarı Süleyman Arslan xana həsr etmiş və “Xas Hacib” adına layiq görülmüşdür. Poema 1068-1069-cu illərdə uyğur əlifbasına əsasən yazılmışdır.

Görkəmli türk filoloqu Mahmud Qaşqarlı məşhur “Divani-lügət it-Türk” əsərinin banisidir. Mahmud Qaşqarlının əsəri ensiklopedik xarakter daşıyır. Əsər türk dilləri, ləhcələri, tarixi, coğrafiyası, folkloru, mifologiyası, müəyyən qədər də astronomiyası ilə bağlı elmi faktları özündə əks etdirən biliklər məcmusudur. M.Qaşqarlı əsərində “Dünya xəritəsi” adlı bir xəritə çəkmişdir. Bu xəritədə mərkəz olaraq Balasaqunu göstərərək türklərin yaşadığı bütün əraziləri göstərmişdir. M.Qaşqarlının ən məşhur əsərlərindən biri də «Kitabi cəvahirin nəhv fi lüğatü-türk» əsəri olmuşdur. Bu əsər Türk dilinin qrammatikasına aid əsərdir. Onun adı bizlərə bəlli olsa da, özü dövrümüzə qədər gəlib çıxıb bilməmişdir. Məhz 2008-ci ilin YUNESKO tərəfindən “Mahmud Qaşqarlı ili” elan edilməsi təsadüfi deyildir. Azərbaycan tarixşünaslığında Mirzə Kazım bəyin rolu əvəz edilməzdir. Mirzə Kazım bəy bir çox tarixi mövzulara həsr edilmiş kitabların müəllifidir. Onun türk dilində qələmə aldığı “Əssəb əs Səyyar” (“Yeddi planet”) əsəri Kırım xanlığının 1466-1737-ci illər tarixinə aid dövrləri özündə cəmləşdirmişdir. Müəllifin uyğurların tarixinə aid qiymətli məlumatları “Uyğurlar” əsərində qeyd edilmişdir. Coğrafiyaçı alim, akademik Budaq Budaqov da türk xalqları tarixinə özünün əvəzedilməz töhfəsini vermişdir. O, Qafqazda böyük üstünlük təşkil edən türk adlarının yaranma tarixini və izahını “Avroasiyanın türk toponimikası”, “Türk uluslarının yer yaddaşı” əsərlərində əks etdirmişdir [5].

*Çırpınırdı Qara dəniz!
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah!...” deyərdim, heç ölməzdim,
Düşə bilsəm ayağına
Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!..
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına! (Əhməd Cavad)*

ƏDƏBİYYAT

1. Özdək, R. Türkün qızıl kitabı / R.Özdək. – Bakı: Alatoran, –1992, 424 s.; s. 5-29.
2. Qasımlı, A.M. Türklər / A.M. Qasımlı. –Bakı: Adiloğlu, –2012, –204 s.; s.14-60.
3. <https://kayzen.az/blog/t%C3%BCrk%C9%99r/22030/altaylar%C3%BCrk%C3%BCn-ruhu-yurd-yeri.html>
4. Mustafa, Ə. Türk elləri: Kumandin türkləri, Şor türkləri / Ə.Mustafa. –Bakı, –2015.
5. Əmrahov, M. Türk xalqları tarixi / M.Əmrahov, P.Səfərov. –Bakı, – 2017, –s.16-46.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Исмаилов Ш.Н.

Ключевые слова: *тюркские народы, тюркизм, тюрк, власть, тюркская культура, тюркские земли.*

Нация с двадцатипятилетней историей государственности, безусловно, имела свое мировоззрение. Тюркские народы, поднявшиеся до стадии племени, народа и наконец нации, оставив свой след в истории человечества, поднялись на высшую вершину человечества. Тюрки, установившие на протяжении всей истории систему управления, основанную на справедливости, всегда ставили на первый план национальные, религиозные и человеческие чувства, верили в идею мирового могущества, веками они были в Китае, Средней Азии, Сибири, Индии, России, Афганистане, Хорасане, Ближнем Востоке, Иране, Азербайджане, Кавказе, правили Ираком,

Анатолией, Сирией, Румелией, Восточной и Центральной Европой, Балканами, Египтом и всеми землями Северной Африки и основали ряд государств и империй на протяжении всей истории. Среди них Туран, Аратта, Кути, Луллу, Манна, Мадиян, Скифы, Белые гунны, Хазары, Синие тюрки, Уйгуры, Сельджуки, Османы, Карагоюнлу, Аггоюнлу, Сефевиды и др. бесспорно прославившиеся государства и империи истории.

SUMMARY
HISTORY OF THE ANCIENT TURKEY PEOPLE
Ismayilov Sh.N.

Keywords: *turkic nations, turkicism, turk power, turkic culture, turkic land.*

A nation with a twenty-five-year history of statehood certainly had its own worldview. The Turkic peoples, who rose to the stage of tribes, people and finally nations, leaving their mark in the history of mankind, rose to the highest peak of mankind. The Turks, who established a system of government based on justice throughout history, always put national, religious and human feelings on the first plan and believed in the idea of a world power, and for centuries they were in China, Central Asia, Siberia, India, Russia, Afghanistan, Khorasan, the Middle East, Iran, Azerbaijan, the Caucasus. They ruled Iraq, Anatolia, Syria, Rumelia, Eastern and Central Europe, the Balkans, Egypt and all the lands of North Africa and founded a number of states and empires throughout history. Among them are Turan, Aratta, Kutu, Lullu, Manna, Madyan, Scythians, White Huns, Khazars, Blue Turks, Uighurs, Seljuks, Ottomans, Karagoyunlu, Aggoyunlu, Safavids and others. indisputably glorious states and empires of history.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.02.2023
	Son variant	13.03.2023

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

ƏLİYEVƏ LEYLA ELXAN qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, t.f.d., müəllim,

leyla.848484@list.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur dəhlizi, inkişaf, iqtisadi, layihə.

Giriş. İlham Əliyev fevralın 14-ü 2021-ci ildə Zəngəzur dəhlizinin açılışı ilə bağlı nəzərdə tutulan layihələrdən biri olan Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolu layihəsinin təməlini qoymaqla Azərbaycanın 10 Noyabr Bəyannaməsinin müddəalarına sadıqlığını bir daha nümayiş etdirdi [1]. Dəmir yolu xətti layihəsinin ilkin mərhələsi üçün nəzərdə tutulan tikinti işlərinin 70 faizi yerinə yetirilib. İşğaldan azad edilmiş Cəbrayıl şəhərinin Mahmudlu stansiyasına 23 kilometr məsafədə relslər çəkilib, yol təmir işlərinə başlanıldı. Tikinti işləri cəmi 3 mərhələdə aparılır. Birinci mərhələ Horadiz, Mahmudlu, Mərcanlı stansiyalarını əhatə edən 30 km, ikinci mərhələ üzrə Soltanlı, Gümləq stansiyalarını əhatə edərək 55 km, üçüncü mərhələ üzrə isə Mincivan, Ağbənd və Bartaz stansiyalarını əhatə edən 25,4 km-dir. Bu layihə çərçivəsində 3 qalereya, 3 tunel, 41 körpü, 8 stansiya, 4 yol ötürücüsünün və ümumilikdə təxminən 300-ə yaxın olan süni mühəndislik obyektinin tikintisi nəzərdə tutulub. Birinci mərhələdə torpaq işlərinin 90%-i yerinə yetirildi və 40 suötürücü, 2 heyvan keçidi, 9 körpü və 52 ehtiyat keçid tam tikilib. Ümumi yolun 23 km-də üst tikili elementləri düzülüb. Bununla belə, Füzulinin Horadiz stansiyasından başlayaraq Cəbrayılın Mahmudlu stansiyasına gedən qatarların hərəkəti üçün lazımı şərait yaradılıb. Hazırkı dövrdə 60 km-dən çox bölgə minalardan təmizlənmişdir. 50 km-lik hissədə ərazidə layihələndirmə işləri başa çatdırılmışdır.

Zəngəzur dəhlizinin Qarabağın bərpasında əhəmiyyəti. Azərbaycan rəhbərliyinin Qarabağı geri almaq və geri qaytarmaq üçün qətiyyətli addımlar atması vacib amildir. Azərbaycan dövləti bərpa işlərinə artıq 1,3 milyard dollar vəsait ayırıb. Eyni zamanda, dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan şirkətlərə bərpa işlərində iştirak etmək imkanı verir. Hazırda bir neçə ölkəni təmsil edən bir çox şirkətlər müxtəlif sahələrdə fəaliyyətə başlayıb. Xüsusilə “ağıllı qəsəbə”, “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” kimi maraqlı layihələr gündəmdədir. Aeroport tikintisi, yol tikintisi, müxtəlif istehsal müəssisələrinin yaradılması, turizm sektoru ilə bağlı araşdırmalar, təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişafı və s. kimi mühüm proqramlarda bu prosesin iqtisadi və maliyyə aspektləri ilə yanaşı, çox mühüm geosiyasi və tranzit-logistik tərəfi də mövcuddur. Çünki dünyanın müxtəlif ölkələri həvəslə bərpa və yenidənqurma işləri ilə məşğul olsalar, uyğun, sabit və təhlükəsiz hərəkət dəhlizinə ehtiyac daha da artacaq. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizinin dünya üçün strateji əhəmiyyəti var.

İrəli sürülən ideyalar fonunda Zəngəzur dəhlizinin beynəlxalq əməkdaşlıq layihələri, habelə onların həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlı olan nəqliyyat marşrutları ilə əlaqələndirilməsi ekspertlər üçün tamamilə məntiqi, obyektiv və vacibdir. Mövzunun bu tərəfinə daha çox diqqət yetirmək lazımdır [2].

Ekspertlər hesab edir ki, Çin Respublikasının “Bir kəmər, bir yol” layihəsi qlobal geosiyasi və geoiqtisadi nizamlarını yeniləyə bilər. Həmin layihə dəniz və quru yollarında müxtəlif bir çox ölkələri əhatə edən sistemə bənzədir. Avropa və Asiyanın bir çox ölkələri bu prosesdə iştirak edir. Layihə üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də iqtisadi və kommersiya əlaqələrin təhlükəsiz, sürətli və ucuz təşkilidir. Bu məqsədlə dövlətyə şərti olaraq “Orta yol”, “Şimal yolu”,

“Cənub yolu” kimi terminlər daxil edilir. “Şimal yolu” da Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya, “Orta yol” Orta Asiya-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə bölgələrini əhatə edən marşrut, “Cənub yolu” da Cənubi Asiya ərazisindən keçən marşrutdur [3].

İş ondadır ki, həmin bu üç əsas yolu Cənubi Qafqazda Azərbaycanın ərazisində kəşifir. “Şimal-Cənub” dəhlizi ilə Rusiyadan Azərbaycana istiqamət var, Mərkəzi Asiyadan gələn mühüm yol “Şərq-Qərb” dəhlizi şəklində Azərbaycandan keçir, yenə də “Cənub yolu” Azərbaycan ərazisindən keçir. Azərbaycan “Cənub-Qərb” marşrutu ilə. İkincisi üçün Azərbaycanda iki istiqamət var: biri Gürcüstana, digəri isə Zəngəzur vasitəsi ilə Türkiyə-Avropaya. Eyni zamanda da cənubdan gələn yolun biri şimala, Rusiyaya doğru ayrılabilir. Oxşar qayda ilə Türkiyədən yolun bir tərəfi İran, digər istiqaməti də Rusiya ola bilərdi. Onların arasında tamamilə Azərbaycan ərazisindən keçən və Orta Asiyaya qədər uzanan marşrut var. Bunlardan əlavə, “Bir kəmə, bir yol” layihəsində Cənub-Qərb və Şimal-Cənub marşrutlarının Zəngəzur dəhlizi ilə Avropaya istiqamətləndirilməsi nəzərdə tutulur [4].

Ona görə də beynəlxalq layihələr üçün Azərbaycan regionun nəqliyyat qovşaqlarında mühüm rol oynamaqdadır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı müxtəlif aspektlərdə region, Avropa və Asiya ilə birləşdirən strateji məkan statusu ala bilər. Təcrübə göstərdi ki, dünyanın böyük dövlətləri artıq Zəngəzur dəhlizinin həmin funksiyasını qəbul edib və dəstəkləyiblər.

Rusiya və ABŞ prezidentlərinin son iclasında Cənubi Qafqazda kommunikasiya xətlərinin açılacağı bir daha vurğulandı. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan ABŞ və Rusiya prezidentləriylə bu məsələni müzakirə edib və ortaq razılıq əldə edib. Türkiyə və Azərbaycan rəhbərliyi məsələni gündəmdə saxlayır. Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin imzaladığı Birgə Şuşa Alyansı Bəyannaməsinə Zəngəzur dəhlizi də daxildir. İki türk qardaş ölkə Zəngəzur dəhlizini həyata keçirmək əzmindədir.

Azərbaycan prezidenti Rusiya prezidenti ilə mütəmadi olaraq həmin məsələni müzakirə edir. Zəngəzur dəhlizinin açılmasıyla bağlı Vladimir Putinin mövqeyi qətidir. Ermənistanda keçirilən parlament seçkilərindən sonra Rusiya prezidenti Nikol Paşinyan bir daha xatırladı ki, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderlərinin noyabr 10-u 2020-ci il tarixli bəyanatındakı öhdəliklərə əməl edilməlidir. Orada, prinsipcə, kommunikasiya xətlərinin açılması vurğulandı.

Bunlar onu göstərdi ki, Zəngəzur dəhlizi regional əməkdaşlıq, o cümlədən də beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi baxımından da böyük dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu marşrut müxtəlif istiqamətlərdə mühüm əməkdaşlıq nöqtələrindən biri hesab olunur [5].

Zəngəzur dəhlizi daxil olmaqla, bütün kommunikasiya şəbəkələrindən koordinasiyalı və səmərəli istifadəyə imkan verən region dövlətləri arasında əməkdaşlıq formatı təklifinin təşəbbüskarının Azərbaycanın olması vacibdir. “Altılıq” platformada Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, İran və Ermənistanın təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sahələrində birgə fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi platformada bir araya gəlməsi gözlənilir. Yəni, bu ölkələr regiondan kənar qüvvələrlə təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə razılaşdırılmış formatda və əməkdaşlıq formatının üzvləri kimi cəlb edilməlidir. Ona görə də Zəngəzur dəhlizi bu altı dövlət üçün geoiqtisadi və geosiyasi baxımdan eyni dərəcədə vacibdir və onun təhlükəsizliyi hər birinin məsuliyyətidir.

Zəngəzur dəhlizinin sülhün və iqtisadi inkişafın rolu. Zəngəzur dəhlizi 30 ilə yaxın çətin blokada şəraitində yaşamasına baxmayaraq inkişaf yolunu uğurla keçmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın əsas torpaqlarına çıxmağa imkan verəcək. Dəhliz həm də Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə qardaş Türkiyə Respublikası ilə əlaqələri gücləndirəcək və bu əlaqələrin inkişafına xidmət edəcəkdir. Beləliklə, illər sonra qardaş ölkələr yenidən Zəngəzur dəhlizi ilə görüşəcəklər. Cənubi Qafqazın lider ölkəsi olan Azərbaycan ilə dünyada böyük potensiala və gücə malik Türkiyə arasında bu birlik Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin və əməkdaşlığın yenidən bərqərar olunmasında müsbət dəyişikliklərə töhfə verəcəkdir. Bu baxımdan dəyərləndirdikdə, Zəngəzur dəhlizinin aktivləşməsi ümumilikdə türk dünyasının coğrafi birləşməsi deməkdir.

Bu, təkcə siyasi və coğrafi baxımdan deyil, həm də böyük iqtisadi gücə və nominal ümumi daxili məhsulu 1.10 trilyon dolları keçən türkdilli dövlətlərin strateji və iqtisadi birləşməsi deməkdir. Belə ki, Türkiyənin 761.40 milyard dollar, Qazaxıstanın 181.70 milyard dollar, Özbəkistanın 57.90 milyard, Azərbaycanın 48.0 milyard, Türkmənistanın 48.0 milyard, Qırğızıstanın 8.50 milyard dollar nominal ÜDM-i var. Bu Zəngəzur dəhlizinin çox yüksək iqtisadi potensiala və təbii ehtiyatlara malik böyük coğrafi ərazini birləşdirən mühüm nəqliyyat infrastrukturuna əyani sübutdur [6].

Nəticə. Nəticədə, erməni tərəfi müxtəlif bəhanələrlə öhdəliyin yerinə yetirilməsini gecikdirmək istəyibdir. Lakin təzyiqlərdən sonra dəhlizin erməni ərazisindən keçən hissəsində dəmir yolu xəttinin tikintisinə başlanılıb. Görünən odur ki, ölkəmiz beynəlxalq hüququn ali prinsiplərinə, xüsusilə dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan yeni əməkdaşlıq formaları çərçivəsində regionda davamlı sülh və sabitliyin bərqərar olmasının, sərhəd toxunulmazlığı, münasibətlərin normallaşdırılmasının tərəfdarıdır. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizi üzrə uğurlu regional əməkdaşlıq üçün nümunə olacaq və regionda sülhün və sabitliyin möhkəmlənməsinə töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda, dünyada yükdaşımalarda həcmnin artdığı bir vaxtda bu proses Xəzər dənizində su daşımalarının inkişafında böyük rol oynayacaqdır. Ona görə də Avropa və Asiya ölkələrinin arasında yeni qitələrarası alternativ nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılmasında bu dəhlizin əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizi Uzaq Çinlə Qərbi dünya arasında yeni nəqliyyat marşrutu, yüklərin fasiləsiz və səmərəli daşınması üçün mühüm ticarət marşrutu rolunu oynayacaq, Azərbaycana və bütün iştirakçı ölkələrə yeni üstünlüklər verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov, K. Zəngəzur dəhlizi: regional və qlobal geosiyasətdə yeri və rolu / Xalq qəzeti, – 2021, 7 iyul, –s.3.
2. Qocayev, İ. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan gündəliyinin ön sıralarındadır / Şərq qəzeti, –2022, 2 iyun, –s.11.
3. Baxşəliyev, R. Zəngəzur dəhlizi: Asiya Avropaya birləşir / Azərbaycan qəzeti, –2021, 28 oktyabr, –s.1; 3.
4. Rəşid, L. Zəngəzur dəhlizi: Qafqazda geosiyasi rəqabətin transformasiyası / Xalq qəzeti, –2021, 4 dekabr, –s.1; 6.
5. Cəfərli, R. Zəngəzur dəhlizi reallığa çevrilir / Azərbaycan qəzeti, –2021, 29 oktyabr, –s.5.
6. Azadi, S. Zəngəzur dəhlizi: Bölgədə sülhün və iqtisadi inkişafın qarantı / İki sahil qəzeti, –2022, 23 fevral, –s.12.

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЗАНГЕЗУРСКОГО КОРИДОРА

Алиева Л.Э.

Ключевые слова: *Азербайджан, Зангезурский коридор, развитие, экономика, проект*

Зангезурский коридор еще больше повысит стратегическое значение Азербайджана в регионе и мире, а также соединит тюркоязычные страны с номинальным валовым внутренним продуктом более 1,10 триллиона долларов США. Последние шаги, предпринятые Азербайджанским государством по открытию Зангезурского коридора, являются одними из самых актуальных вопросов современности. За процессом с интересом наблюдают и страны региона, и национальная общественность, и мир. Вопрос установления сухопутной связи между Нахчываном и основными землями Азербайджана нашел отражение в совместной декларации, подписанной Азербайджаном, Россией и Арменией 10 ноября 2020 года. Эту связь должен обеспечить Зангезурский коридор. Азербайджан продолжает вести серьезную работу по открытию Зангезурского коридора.

SUMMARY
DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF ZANGAZUR CORRIDOR
Aliyeva L.E.

Keywords: *Azerbaijan, Zangezur corridor, development, economic, project.*

The Zangezur Corridor will further increase the strategic importance of Azerbaijan in the region and the world, and will also connect Turkic-speaking countries with a nominal gross domestic product of more than 1.10 trillion USA dollars. The latest steps taken by the state of Azerbaijan in opening the Zangezur Corridor are among the most urgent issues of our time. Both the countries of the region, the national public, and the world are watching the process with interest. The issue of establishing a land connection between Nakhchivan and the main lands of Azerbaijan was reflected in the joint declaration signed by Azerbaijan, Russia, and Armenia on November 10, 2020. This connection should be provided by the Zangezur corridor. Serious work continues to be done by Azerbaijan to open the Zangezur corridor.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.01.2023
	Son variant	20.02.2023

SİNGAPURUN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ CƏNUB-ŞƏRQİ ASIYA REGIONUNUN YERİ

GÜLÜMCANLI ƏZİZƏ AYAZ qızı [ORCID](#)

Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, k.e.i.

ezizeayaz@gmail.com

Açar sözlər: ABŞ, Avropa, Cənub Şərqi Asiya, regional xarici siyasət, Singapur

Giriş. Singapurun xarici siyasətinin əsas məqsədi hər bir ölkə kimi dövlətin davamlı inkişafı və fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir. Singapur Respublikası iyirmidən çox millətin yaşadığı çoxmillətli dövlətdir. Etnik tərkibinə görə bunlar Çin (74,1%), Malay (13,4%), Hindistan (9,2%) və digər (3,3%) qruplardır.

Cənub Şərqi Asiya Singapurun xarici siyasətində olduqca önəmli yerə sahibdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, Singapurun xarici siyasətinə 9 avqust 1965-ci ildə Malayziyadan müstəqillik elan edildikdən sonra Singapur Respublikasının hörmət etdiyi bütün diplomatik əlaqələr daxildir. Bu baxımdan, Singapur Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının və Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının üzvüdür.

İki böyük müsəlman ölkəsi (İndoneziya və Malayziya) ilə əhatə olunmuş kiçik bir ölkənin coğrafi mövqeyi Singapuru tez-tez İsrailə müqayisə edilən, avtoritar daxili siyasəti və Qərbin böyük dövlətlərininkinə yaxın xarici siyasəti ilə xarakterizə olunan ölkəyə çevirir.

1. Singapurun regional xarici siyasətinin elementləri

Singapurun ilk xarici işlər naziri S.Racaratnam olub və ölkənin xarici siyasətində hələ də onun izləri var. Racaratnam Singapurun xarici siyasətinin Cənub Şərqi Asiya seqmentini "beynəlxalq siyasətin konyukturasını" nəzərə alaraq formalaşdırmış və "daimi üsullara əsaslanan" xarici siyasətdən çəkinmişdir. Realist hökumət daxili zorakılıq, iqtisadi parçalanma və böyük dövlətlər arasında qarşıdurmaların təsir etdiyi regionda ölkənin davamlı sağ qalmasının, sülhün və rifahın bir hissəsi kimi problem görürdü.

Bu dünyagörüşünə uyğun olaraq Singapurun xarici siyasəti bütün ölkələrlə, xüsusilə Malayziya, İndoneziya və Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyası ilə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamaq və onun hərəkətlərinin qonşularının etibarsızlığını daha da artırmamasını təmin etmək məqsədi daşıyır. 1972-ci ildə Racaratnam xarici siyasəti əslində Singapurun daxili siyasətinin bir hissəsi kimi təsəvvür edirdi. Beləliklə, Racaratnam hesab edirdi ki, qüvvələr balansını qorumaq, nəinki hər hansı daha böyük dövlətin faktiki vassalı olmaqdan, Singapura müstəqil xarici siyasət yeritmək azadlığı verəcək. Singapurda böyük dövlətlərə maraq regional güclərin müdaxiləsini də qarşısını alacaq.

Singapurun Cənub Şərqi Asiya siyasətinə baxdıqda görürük ki, Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyası bu ölkə üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Singapur bir şəhər dövlət kimi müstəqillik əldə etdikdən iki il sonra, 1957-ci ildə yaradılmış Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının qurucu üzvüdür. Bu layihənin təşəbbüskarı olan digər dövlətlər İndoneziya, Malayziya, Filippin və Taylanddır. O vaxtdan bəri, 1984-cü ildə Bruney, 1995-ci ildə Vyetnam, 1997-ci ildə Birma və Laos və 1999-cu ildə Kamboca qoşulmuşdur.

Xarici dünya ilə mübadilələrindən yüksək dərəcədə asılı olan Singapur bir neçə dəfə bu təşkilat daxilində Avropa İttifaqının xətti ilə federalizmin inkişafını təşviq etmişdir. Singapurun Malayziya ilə münasibətləri bu assosiasiya çərçivəsində inkişaf etmişdir. 1998-ci ildə Singapur və

Malayziyanın baş nazirləri görüşmüş və bank və maliyyə sektorlarında birgə səyləri gücləndirəcəklərini vəd etmişdir. Söylədiyimiz kimi, hər iki ölkə Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının qurucu üzvləridir.

Sinqapurun Cənub Şərqi Asiya siyasəti hər nə qədər integrativ olsa da, bu siyasətin müəyyən problemləri vardır. Belə ki, Malayziya və Sinqapur arasındakı sərhəd Cohor boğazı ilə formalaşır, eni təxminən bir kilometrdir və Cohor-Sinqapur bəndi ilə iki körpü kəşisir. İkinci Bağlantıya boğazın o biri tərəfində yerləşən iki ada daxildir: Pulau Ubin və Pulau Tekong.

Bu dəniz sərhədinin delimitasiyası Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə 2003-cü ildə Malayziya və Sinqapur tərəfindən birgə verilmiş, Pedra Branka və Orta Qayalar adlanan iki qeyri-yaşayış adaları, habelə aşkar edilmiş dayaz su ilə bağlı müraciətin mövzusu olmuşdur. 2008-ci ildə məhkəmə Pedra Blankanı Sinqapura, Midl Roksu Malayziyaya verib.

Bununla yanaşı, Sinqapur "Malayziya dünyasının qəlbində Çin redutu" hesab olunur: əhalinin demək olar ki, 75%-i çinlidir. Bu etnik qarşিদurmanın bir hissəsi onun 9 avqust 1965-ci ildə Malayziyadan çıxmasına səbəb olan iğtişaslara səbəb oldu. Çin Sinqapurun ən böyük ticarət tərəfdaşdır və metropolun xarici ticarətinin təxminən 14%-ni təşkil edir.

Xarici siyasət baxımından, əhalisinin çoxunu çinli olmasına baxmayaraq, Sinqapur Çin və ABŞ arasında balanslaşdırılmış əlaqələr saxlayır. Bu iki ölkə, eləcə də Sinqapur Çinin 1991-ci ildə qoşulduğu Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvləridir.

2020-ci ilin noyabrında Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının 10 ölkəsi Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə azad ticarət sazişi imzalayır. Bu Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq 2 milyarddan çox insanın iştirak etdiyi ümumi daxili məhsul baxımından dünyada ən böyük ticarət sazişidir. Bu saziş Sinqapurun Cənub Şərqi Asiya siyasətinə interqativ elementi olaraq çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

2. Sinqapurun regional xarici siyasəti və Cənub Şərqi Asiya

Cənub Şərqi Asiya siyasəti çərçivəsində isə İndoneziya və Sinqapur arasında münasibətlər qarışıqdır. Bir-birinə zidd olan iqtisadi, sosial və mədəni vəziyyətlə səciyyələnən bu iki dövlət əsasən ticarət mübadilələrinə əsaslanan ikitərəfli əlaqələri davam etdirir. İndoneziya Sinqapura əsas xammal, xüsusilə ərzaq (Sinqapurda əkin sahələri yoxdur) və tikinti qumu ixracatçısıdır. Lakin 2007-ci ildə İndoneziya hökuməti ekoloji səbəblərə görə bu ixracı dayandırmaq qərarına gəlmişdir.

Tayland Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının qurucu üzvü olaraq Sinqapur ilə isti münasibətlərə malikdir. İki dövlət arasında diplomatik əlaqələr 1965-ci ildə Sinqapur müstəqillik əldə etdikdən sonra qurulub. 1997-ci ildə iki ölkə arasında gücləndirilmiş tərəfdaşlıq əlaqələri quruldu və 2005-ci ildə Sinqapur Prezidenti Sellapan Ramanatan tarixdə ilk dəfə Taylanda rəsmi səfər etdi.

2015-ci ilin avqustunda Taylandın Baş Nazirinin müavini və Xarici İşlər Naziri Tanasak Patimapaqorn Sinqapura səfər etmiş və bu şəhər-dövlətin Baş naziri Li Hsien Loonq və Sinqapurun Xarici İşlər Naziri Kasivişvanatan Şanmuqam ilə görüşmüşdür. Liderlər Sinqapur və Tailand arasında əla ikitərəfli münasibətləri bir daha təsdiq etmişdir.

Cənub Şərqi Asiya siyasətinin integrativ elementi olaraq, 1995-2003-cü illər arasında Taylandın Sinqapura ixracının dəyəri 4 milyard ABŞ dolları ilə 6 milyard ABŞ dolları arasında dəyişdi. Bu dəyər 2003-cü ildə artmağa başlamış və 2013-cü ildə 9 milyard ABŞ dolları ilə 10 milyard ABŞ dolları arasında olmuşdur. Tayland əsasən Sinqapura texniki avadanlıq ixrac etmiş, ixracda emal olunmuş neftin payı isə 2003-cü ildə artmağa başlamışdır.

Filippin Sinqapurla birlikdə 1967-ci ildən Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyasının, 1989-cu ildən isə Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının qurucu üzvüdür. Bu baxımdan, Sinqapurun Cənub Şərqi Asiya siyasətinin əsas tərəfdaşı kimi önəm daşıyır.

Sinqapur və ABŞ arasında güclü müdafiə əlaqələri var. Sinqapur ABŞ-dan çoxlu sayda silah sistemi alır və yaxın əlaqələrə malikdir, Öz növbəsində ABŞ Hərbi Dəniz Qüvvələri Sinqapurun dəniz obyektlərindən, o cümlədən yeni tikilmiş Çanqi Dəniz Bazasından istifadə edə bilər. 1990-cı

ildə imzalanmış Anlaşma Memorandumuna əsasən, Birləşmiş Ştatlar ordusuna Paya Lebar Hava Bazasından və Sembavanq Gəmiqayırma Zavodlarından istifadə etməyə icazə verilir.

11 sentyabr 2001-ci il hücumlarından sonra Sinqapur 2001-ci ildə Əfqanıstanda və daha sonra 2003-cü ildə İraqda terrorizmə qarşı müharibədə Vaşinqtonu dəstəklədi. Bu dəstəyin qarşılığında ABŞ Sinqapurun integrativ Cənub Şərqi Asiya siyasətinə böyük dəstək verdi.

Sinqapur öz sərhədləri daxilində terrorçularla mübarizədə güclü qətiyyətlə regional terrorla mübarizə təşəbbüslərini təşviq edir. Bu məqsədlə o, ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi antiterror koalisiyasını dəstəkləyib, ikitərəfli antiterror əməkdaşlığı və silahların yayılmasına qarşı təşəbbüsləri, eləcə də birgə hərbi təlimləri dəstəkləyib. ABŞ-la əlaqələr başqa sahələrdə də genişlənib, iki ölkə birgə siyasi dialoqlarda iştirak edir.

6 may 2004-cü ildə o vaxtkı Baş nazir Qoh Çok Tonq Vaşinqtonda Xarici Əlaqələr Şurasında "Madriddən kənarda: Terrorizmə qalib gəlmək" adlı nitqlə Sinqapurun beynəlxalq terrorizmə rəsmi münasibətini ifadə etdi. 15-17 avqust 2005-ci il tarixlərində Sinqapur, Kütləvi Qırğın Silahlarının yayılmasının qarşısını almaq üçün Təlim Dərin Saber kod adlı çoxmillətli dəniz ələ keçirmə təliminə ev sahibliyi etdi. Çanqi dəniz bazasında başlayan və Cənubi Çin dənizində həyata keçirilən təlimdə 13 ölkədən 2 minə yaxın hərbi iştirak edirdi. 2005-ci ilin avqustunda Malayziya, İndoneziya və Sinqapur dünyanın ən işlək yerlərindən birində təhlükəsizliyi yaxşılaşdırmaq üçün Malakka boğazında birgə pirat patrulları keçirməyə razılaşıdılar. Daha sonra Tayland da bu səylərə qoşuldu.

Yaponiya, ABŞ, Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallığın Sinqapur siyasətinin üst-üstə düşdüyünü demək mümkündür. Sinqapur 1942-1945-ci illərdə Yapon işğalını çıxmaq şərtilə, 1819-1959-cu illərdə Britaniya koloniyası olub. İngilis dili paytaxt ərazisinin rəsmi dillərindən biri olaraq qalmışdır (Mandarin, Malay və Tamil dilləri ilə birlikdə), lakin onun qrammatikası tez-tez sadələşdirilir ki, bütün icmalar tərəfindən başa düşülə bilsin, nəticədə yerli ləhcə kimi istifadə olunur və *Singlish* adlanır.

Böyük Britaniya və Sinqapur arasında müasir əlaqələr əsasən iqtisadi, maliyyə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üzərində qurulub. Böyük Britaniya Sinqapurun Avropa məkanında ən böyük investisiya mənbəyidir. Bu baxımdan, Birləşmiş Krallıq Sinqapurun Cənub Şərqi Asiya siyasətinin əsas tərəfdaşlarından biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə götürdүkdə bütün Avropa Sinqapurun integrativ Cənub Şərqi Asiya siyasətinin maraqlanır. Məsələn, Fransa və Sinqapur arasında ikitərəfli münasibətlər qarşılıqlı anlaşma və əhəmiyyətli ticarət ilə xarakterizə olunur. 2004-cü ildə Fransa Prezidenti Jak Şirak Sinqapura səfər etdi və növbəti il Sinqapurun Baş naziri Fransadan Airbus təyyarələrinin alınmasını müzakirə etmək üçün Parisə səfər etdi. Fransanın Sinqapurla iqtisadi, maliyyə və hərbi əlaqələri var, Paris şəhər-dövlətin əsas silah təchizatçılarından biridir və bir neçə sinqapurlu döyüş pilotu Fransada təhsil alır. Bu baxımdan, Sinqapurun Cənub Şərqi Asiyaya nəzarət etmə siyasətinin ən böyük dəstəkçilərindən biri Fransadır.

Nəticə. Beləliklə tədqiqatın nəticəsi olaraq söyləyə bilərik ki, Sinqapur Cənub-Şərqi Asiyanın lider dövlətlərindən biridir və region ölkələrinin vahid məqsədlər üçün birləşdirilməsi və təşkilatlanması kimi məsələlərdə təşkilatlandırıcı rolunu daima bu dövlət öz öhdəsinə götürür. Maraqlıdır ki, Sinqapurun Cənub-Şərqi Asiya regionunda integrativ siyasətini demək olar ki, bütün dünya dəstəkləyir. Fərqli siyasi doktrinalara sahib və əks qütblərdə yerləşən qlobal güclər belə Sinqapurun regional xarici siyasətinin dəstəklənməsində birlik nümayiş etdirirlər.

Ölkəni Cənub-Şərqi Asiyada məşhur edən və rol-model dövlətlərdən birinə çevirən digər məqam ondan ibarətdir ki, hazırda Sinqapur dünyada korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm irəliləyişlərin əldə olunduğu nadir ölkələrdən biridir. Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında qanunvericiliyin qəbulu, korrupsiya pozuntularına görə məsuliyyətin sərtləşdirilməsi, əlavə dövlət hüquq-mühafizə strukturlarının yaradılması dövlətin sosial mühitinin yaxşılaşdırılmasının

konstruktiv prosesinə təsir göstərmişdir. Dövlət idarəçiliyinin peşəkarlığı, cəmiyyətdə mənəvi ab-havanın möhkəmlənməsi sayəsində Sinqapur hökuməti heyranedici nəticələr əldə edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Alkış, N. Security first approach: Causes of security prioritization and implications of this prioritization on democracy in the cases of Singapore and Azerbaijan, Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2009. 158 pages.
2. Phua, C.C.R. Towards Strategic Pragmatism in Foreign Policy: Cases of United States of America, China and Singapore. London: Routledge, 2021. 171 pages.
3. Сигов, Ю. Сингапур: Восьмое чудо света. Москва: Издательство "Альпина Паблишер", 2012. 339 ст.
4. Abdo, L. Sinqapur'un kalkınma tecrübesini değerlendirme ve Türkiye ekonomisi karşılaştırması, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2019. 114 sayfa.
5. Nayyar, D. Resurgent Asia: diversity in development, New York: Oxford University Press, 2019. 316 pages.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО РЕГИОНА ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ СИНГАПУРА

Гюлюмджанлы А.А.

Ключевые слова: США, Европа, Юго-Восточная Азия, региональная внешняя политика, Сингапур

В исследовании, проведенном на месте региона Юго-Восточной Азии во внешней политике Сингапура, сначала анализируются региональные элементы внешней политики Сингапура, а затем прорисовывается роль региона Юго-Восточной Азии в рамках этой региональной политики. В исследовании отмечается, что географическое положение небольшой страны, окруженной двумя крупными мусульманскими странами (Индонезией и Малайзией), делает Сингапур страной, которую часто сравнивают с Израилем, характеризующейся авторитарной внутренней политикой и внешней политикой, близкой к политике великих западных держав. В исследовании также отмечается, что Сингапур сформировал сегмент своей внешней политики в Юго-Восточной Азии, принимая во внимание «конъюнктуру международной политики» и избегая внешней политики, основанной на «фиксированных методах». Кроме того, в исследовании упоминаются прочные оборонные связи между Сингапуром и Соединенными Штатами, предполагая, что Сингапур закупает большое количество систем вооружений в Соединенных Штатах и имеет тесные связи для сохранения своих лидирующих позиций в регионе Юго-Восточной Азии. В соответствии с Меморандумом о взаимопонимании, подписанным в 1990 году, военным США разрешено использовать авиабазу Пайя-Лебар и верфи Сембаванг.

SUMMARY

THE PLACE OF THE REGION OF SOUTH-EAST ASIA IN THE FOREIGN POLICY OF SINGAPORE

Gulumjanli A.A.

Keywords: USA, Europe, Southeast Asia, regional foreign policy, Singapore.

In the study conducted on the place of the Southeast Asian region in the foreign policy of Singapore, the regional elements of Singapore's foreign policy are first analyzed, and then the role of the Southeast Asian region is drawn within the framework of this regional policy. The study notes that the geographical position of a small country surrounded by two large Muslim countries (Indonesia and Malaysia) makes Singapore a country that is often compared to Israel, characterized by an authoritarian domestic policy and a foreign policy close to that of the great Western powers. The study also notes that Singapore has shaped the Southeast Asian segment of its foreign policy by taking into account the "conjuncture of international politics" and avoiding a "fixed-methods" foreign policy. In addition, the study mentions the strong defense

ties between Singapore and the United States, suggesting that Singapore purchases a large number of weapons systems from the United States and has close ties to maintain its leadership position in the Southeast Asian region. Under a Memorandum of Understanding signed in 1990, the United States military is allowed to use the Paya Lebar Air Base and the Sembawang Shipyards.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.12.2022
	Son variant	30.01.2023

УДК 327

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_60

ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ ГЛОБАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ И ДОГОВОР О ПАНДЕМИЯХ

ДЖАФАРОВА ЛАЛА АФИГ гызы [ORCID](#)

*Европейская Ассоциация Медицинского Права, Баку, Азербайджан,
административный ассистент*

lala-j@hotmail.com

Ключевые слова: глобальная здравоохранительная политика, международные отношения в области здравоохранения, договор о пандемиях, ВОЗ, государственная здравоохранительная политика, изменение климата, политика ЕС по глобальному здоровью.

Политика на глобальном уровне охватывает самые различные направления и не всегда сводится к решению исключительно политических целей. Если раньше в политологической научной литературе для описания процессов мирового уровня, как правило, оперировали понятиями «международные отношения», то в последнее время все чаще используется термин «глобальная» политика. Уровень глобализации, действительно, достиг таких масштабов, что локальные процессы, происходящие на определенной территории, могут достаточно быстро распространиться на другие страны и даже регионы. Наиболее отчетливо глобальные процессы прослеживаются в следующих областях: борьба с изменением климата, экономика, наука, здравоохранение и т.д. В свете пандемии коронавируса (КОВИД-19) стало очевидно, что вопросы здоровья могут в определенных условиях приобретать «политическое значение» [1, с.115; 2]. Современный научный анализ глобальных политических процессов, связанных с областью здоровья (иногда используется слово «медицина» или «здравоохранение») включает ряд ключевых понятий, таких как справедливость, права человека, равенство и т.д., наиболее часто упоминаемых при разборе вопроса.

Понятие «политические детерминанты» (факторы) прочно вошло в научную литературу [3], поскольку сегодня очевидна значимость политических процессов для жизни людей, для социальной сферы и, соответственно, для здоровья населения. Сегодня говоря о глобальной политике здоровья (ГПЗ) [4] наиболее часто можно столкнуться со следующей терминологией, связанной с концепциями, охватывающими такие темы, как Договор о пандемиях, биополитика, глобальная дипломатия в области здоровья, Концепция «Единое здоровье», Управление глобальным здоровьем или Глобальное управление вопросами здоровья (с англ. Global Health Governance), и др.

Ранее мы писали о «*политических детерминантах*» здоровья [5]. На сегодняшний день, ученые все чаще приходят к выводу о том, что здоровье определяется не только социальными или коммерческими (экономическими), но и политическими факторами, интеграция которых становится основным условием развития области здравоохранения [6]. Если раньше в контексте ГПЗ, как правило, описывались лишь вопросы оказания гуманитарной помощи, в том числе доставки вакцин («вакцинная дипломатия»), то сегодня его охват значительно увеличился. Например, распределение вакцин стало вопросом столкновения прав интеллектуальной собственности и защиты национальных интересов [7, с.607; 8]. Становится очевидно, что индивидуальные показатели здоровья населения,

складываются из множества, в том числе политических детерминант. Трудно говорить о защите здоровья населения, например, на территориях, охваченных политическим кризисом или войной.

Договор о пандемиях – «нулевой» проект документа

Политические обсуждения вокруг необходимости подписания договора «О пандемиях» (англ. Pandemic treaty) начались практически сразу после объявления глобальной угрозы коронавируса [9]. Данный документ в переводе звучит как «пандемический договор», сама же ВОЗ (Всемирная Организация Здравоохранения) характеризует его как «Договор по предотвращению пандемий, обеспечению готовности и принятию мер реагирования» [10]. Еще на первом этапе борьбы против пандемии ВОЗ объявила о создании Межправительственного органа по переговорам (или Межправительственного переговорного органа - МПО, англ. Intergovernmental Negotiating Body), который будет заниматься разработкой проекта договора через консультации со странами-членами структуры. Однако, к началу 2023 года многие аспекты вопроса до сих пор остаются неуточненными несмотря на то, что ВОЗ в январе этого года объявила о подготовке чернового варианта документа [11; 12]. Так, он состоит из 8 глав, включающих 38 статей, охватывающих вопросы, такие как: «Защита прав человека» (статья 14), «Право на голосование» (статья 28) и других статей, имеющих, преимущественно медицинский или эпидемиологический характер, например, «Укрепление и поддержание квалифицированных и компетентных кадров здравоохранения и ухода» (статья 12). Общий объем документа составляет 32 страницы. Отметим, что данный проект («нулевой» вариант) договора был предоставлен со стороны, упомянутого ранее МПО, а принятие итогового варианта ожидается к 2024 году. Предполагается, что в течении указанного периода страны должны согласовать его положения.

Оставляя за скобками медицинские аспекты документа, отметим, что наше внимание привлекли факторы, свидетельствующие о его политическом начале. Так, в соответствии со статьей 8, стороны должны укреплять работу по гармонизации нормативных требований, как на международном, так и на региональном уровнях, в том числе через соответствующие соглашения. А статья 15 («Глобальная координация, коллаборация и сотрудничество») в пункте «а» напрямую затрагивает политические аспекты, поскольку определяет необходимость продвижения «глобальных, региональных и национальных политических обязательств» в контексте вопросов координации и руководства по предотвращению пандемии. Более того в этом пункте упоминается необходимость создания в данном контексте *надлежащих механизмов управления*. Очевидно, что реализация условий, описанных в упомянутой статье, обуславливает наличие детального как правового, так и политического анализа.

Статья 19 проекта определяет «Устойчивое и предсказуемое финансирование». В соответствии с положениями данного пункта стороны договора обязуются ежегодно выплачивать ВОЗ сумму в размере не менее 5% от их годового бюджета здравоохранения. Указанный пункт представляется несколько сложным с точки зрения практической реализации, особенно в контексте стран с низким уровнем экономического развития. Более того, на данном этапе не детализируется процесс контроля за исполнением пунктов соглашения или санкций за их неисполнение.

Проект также предусматривает достаточно сложную систему взаимобмена между ВОЗ и странами-участниками договора. Так, предполагается (статья 10) предоставление странами товаров, *связанных с пандемией (включая вакцины, средства индивидуальной защиты и терапевтические средства)*, в объеме 20%, из которых 10% должны предоставляться в качестве пожертвования и остальные 10% *по доступным ценам*.

Полагаем, данная формулировка требует детализации, например, в каком пределе может быть снижена стоимость в процентном соотношении по отношению к рыночной стоимости.

Еще одним вопросом, остающимся на повестке дня, является тема прав интеллектуальной собственности в отношении вакцин. Этот вопрос возник на повестке дня с самых первых дней после производства первых вакцин [13], но несмотря на многочисленные переговоры в этой области, достигнуть договоренности так и не удалось. Данная тема порождает множество этических и правовых вопросов, а также связана с политикой. Насколько вероятно, что «воюющие стороны» будут передавать друг другу медицинские средства, включая вакцины? В проекте вопрос охвачен достаточно не конкретизировано и, вероятно, вызовет столкновение развитых и развивающихся государств.

Экология. Изменение климата как один из факторов, влияющих на глобальное здоровье, и политические аспекты вопроса.

Зависимость здоровья отдельно взятого человека и экологии широко исследована в медицине. Очевидно, что чем более загрязненной является состояние окружающей среды, тем более сильно сказывается ее негативное воздействие на организм человека. Так, согласно данным 2020 года именно загрязнение воздуха стало причиной значительного числа «преждевременных» смертей в Европе, а статистика ВОЗ за 2019 год указала на число 4.2 млн. таких смертей в мире [14]. Изменение климата включает множество факторов, напрямую связанных с экологией, таких как: подъем температуры воздуха, наводнения и т.д. Более того, все это способствует распространению болезней. Например, выбросы парниковых газов могут способствовать обострению 58% заболеваний [15]. Стихийные бедствия обсуждаются на самом высоком уровне, в том числе, в рамках ООН и на Всемирном экономическом форуме, что свидетельствует о важности внимания политиков к данному вопросу и необходимости совместной борьбы всего мирового сообщества.

Вовлеченность ВОЗ в вопросы, связанные с изменениями климата, была более ярко продемонстрирована в 2022 году, когда организация выступила с идеей необходимости принятия Договора о нераспространении ископаемого топлива (англ. Fossil Fuel Non-Proliferation Treaty), что является вопросом, не входящим в зону прямой ответственности организации. Отметим, что в указанном ранее проекте Договора о пандемиях также затрагиваются вопросы климата и экологии, хотя данные сферы не являются традиционными для здравоохранения. Так, в статье 18 указывается на обязательство сторон по укреплению взаимодействия с целью устранения факторов, влияющих на возникновение пандемии, что включает вопросы окружающей среды и изменение климата.

Глобальная здравоохранительная стратегия Европейского Союза

В ноябре 2022 года Европейская Комиссия приняла новую «Глобальную стратегию в области здравоохранения» ЕС (EU Global Health Strategy) [16]. В соответствии с документом его главной целью является повышение глобальной безопасности в области здравоохранения и обеспечение «лучшего здоровья для всех». Данный документ определил механизмы сотрудничества в вопросах здравоохранения между странами-членами Союза и, он основывается на 20 основных принципах, включая эффективное объединение всех политик, оказывающих влияние на глобальное здоровье (принцип 12), новое многостороннее управление формирующимся мировым порядком в области здравоохранения (принцип 13) и др. Примечательно, что вступительная часть документа упоминает о том, что «Глобальное здравоохранение является важной опорой внешней политики ЕС», а также составляет важнейший сектор с геополитической точки зрения, представляя собой центральный элемент открытой «стратегической автономии ЕС» [17].

В документе также подчеркивается важность *политической приверженности* в контексте расширения партнерства в данном направлении.

Принятие упомянутой ранее Стратегии ЕС фактически утвердило вопросы здравоохранения в качестве одного из основных направлений деятельности структуры, в том числе на глобальном уровне. Более того документ определяет важность первоочередности внимания к экономическим, социальным факторам в данном контексте, что обуславливает его междисциплинарный характер. Можно сказать, что с принятием упомянутой стратегии, ЕС ставит задачу увеличения своего влияния наравне с ВОЗ.

Отметим, что общим для Стратегии и Пандемического договора является отсылка к вопросам подхода «Единого здоровья» (англ. One Health), представляющего собой стратегию, изучающую взаимосвязь между человечеством, климатом, окружающей средой и животным миром. Если в проекте Договора о пандемиях данный вопрос нашел отражение в статье 18 («Единое здоровье»), то в Стратегии ЕС – в статьях 9 и 11. Так, ст. 9 Стратегии напрямую указывает на необходимость заключения *эффективного юридически обязывающего соглашения о пандемии* с использованием этого подхода.

Нужно отметить, что еще до принятия, отмеченной выше Стратегии, в 2020 году, ЕС объявил о стремлении к созданию «Союза Здравоохранения» (EU Health Union), с целью решения трансграничных вопросов, касающихся здоровья. В данном контексте, вопросы здоровья выходят за рамки национальных и даже региональных границ, приобретая глобальный характер, что наиболее отчетливо показала пандемия коронавируса. Более того, Союз Здравоохранения и Глобальная Стратегия ЕС основываются на подходе «здоровье во всех политиках» (health in all policies). Отметим, что в проекте пандемического договора имеется отсылка (статья 16) к схожему «общегосударственному» подходу (англ. whole-of-government approach).

Заключение

Вопросы, касающиеся защиты здоровья населения на глобальном уровне, получают все большее политическое внимание. Договор о пандемиях и стремление ЕС к созданию союза здравоохранения являются характерными примерами такого, насколько сильно идет процесс «политизации» в данном контексте. Например, в декабре 2022 года в США было принято решение о создании Управления Белого дома по политике готовности и реагированию на пандемию (White House Office of Pandemic Preparedness and Response Policy). Также, в прошлом году даже на сайте известного медицинского журнала LANCET был создан раздел «Политология и Здоровье» (Political Science and Health), что вновь подтверждает интеграцию вопросов политики и здравоохранения, что наиболее отчетливо прослеживается на глобальном уровне.

Проанализированные в статье документы свидетельствуют о создании новых «инструментов» и институтов в международной политике, которые связаны с вопросами здоровья. Они вышли за рамки ВОЗ или ЕС и могут приобрести глобальное правовое значение, если получают государственную поддержку стран-членов. Достаточно интересным остается вопрос о том, сможет ли ВОЗ установить зачатки нового мирового порядка после принятия Договора о пандемиях. И как будут обусловлены механизмы вмешательства в дела суверенных государств в случае неисполнения пунктов указанного договора. Данный документ создает целый пласт вопросов, на которые предстоит ответить политологам, поскольку очевидно, что меры, описанные в проекте документа, хоть и медицинского характера, имеют совершенно объективные политические аспекты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mammadov, V. Political, scientific and management aspects of coronavirus pandemics: considerations from Azerbaijan perspective // - New York: Medicine and Law, – 2020. – 39 (2), – p. 115-128.
2. Cəfərova L. “Qlobal səhiyyə diplomatiyası” beynəlxalq münasibətlərdə müasir istiqamətin nümunəsi kimi // - Sumqayıt: “ELMİ XƏBƏRLƏR”– Sosial və humanitar elmlər bölməsi, - 2022. – 18 (№3), - s. 43-46.
3. Dawes D.E. The Political Determinants of Health 1st Edition. Johns Hopkins University Press, - 2021. – 240 p.
4. Jafarova L.A, Mammadov V.G. Global Health Politics and Bioethics // - Generis Publishing, - 56 p.
5. *supra note 2.*
6. Freudenberg N. Integrating Social, Political and Commercial Determinants of Health Frameworks to Advance Public Health in the twenty-first Century // International Journal of Social Determinants of Health and Health Services. – 2023. – 53 (1), – p. 4-10.
7. Mammadov V., Jafarova L. A qualitative study of pre-vaccine decrease of mortality from COVID-19 in Biotechnology to Combat COVID-19 // - London: IntechOpen, - 2022. – 627 p.
8. Mammadov V., Jafarova L.. Lessons from the COVID-19 Pandemic: A Call to Implement (and Reimagine) Bioethical Principles. Canadian Journal of Bioethics, 5(1), - 2022. – p. 124-127.
9. Jafarova L. COVID-19: International relations and Global health diplomacy // - Bakı: DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ jurnalı, - 2021. – 4 (76), p. 271-282.
10. Договор по предотвращению пандемий, обеспечению готовности и принятию мер реагирования: [Электронный ресурс] / ВОЗ, - 25 ноября 2022. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/questions-and-answers/item/pandemic-prevention--preparedness-and-response-accord>
11. Mallapaty S. What the WHO’s new treaty could mean for the next pandemic: [Electronic resource] / Science, - 07 February 2023. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-023-00358-w#Echobox=1675769060>
12. Zero draft of the WHO CA+ for the consideration of the Intergovernmental Negotiating Body at its fourth meeting: [Electronic resource] / WHO, - 1 February 2023. URL: https://apps.who.int/gb/inb/pdf_files/inb4/A_INB4_3-en.pdf
13. *supra note 8.*
14. Загрязнение атмосферного воздуха (воздуха вне помещений): [Электронный ресурс] / ВОЗ, - 19 декабря 2022 г. URL: [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-\(outdoor\)-air-quality-and-health](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health)
15. Mora C. et al. Over half of known human pathogenic diseases can be aggravated by climate change // Nature climate change, – 2022. 12 (№. 9), – p. 869-875.
16. EU Global Health Strategy to improve global health security and deliver better health for all. Brussels, 30 November 2022.
17. EU Global Health Strategy. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. – 31 p.

XÜLASƏ
QLOBAL SƏHIYYƏ SİYASƏTİ VƏ PANDEMİYA MÜQAVİLƏSİ
Cəfərova L. A.

Açar sözlər: *qlobal səhiyyə siyasəti, səhiyyə sahəsində beynəlxalq münasibətlər, pandemiya müqaviləsi, ÜST, ictimai səhiyyə siyasəti, iqlim dəyişikliyi, AI qlobal sağlamlıq strategiyası.*

Məqalədə siyasi əməkdaşlıq sahələrindən birinə çevrilən səhiyyə sahəsində beynəlxalq proseslər təhlil edilir. Qlobal sağlamlıq problemləri müasir beynəlxalq gündəliyin əsas məsələlərindən biri kimi təhlil edilir. Bu sahəyə aid əsas anlayışlar göstərilir. Elmi araşdırmada müasir beynəlxalq siyasətin aspektləri qeyd olunur. Məqalədə Pandemiya Müqaviləsi layihəsi və Aİ-nın “Qlobal Sağlamlıq Strategiyası” kontekstində siyasəti müasir beynəlxalq siyasətin aspektləri kimi təhlil edilir.

SUMMARY
GLOBAL HEALTH POLICY AND PANDEMIC TREATY
Jafarova L. A.

Key words: *global health policy, international relations in the field of health, pandemic treaty, WHO, public health policy, climate change, EU global health strategy.*

The article analyzes international processes in the field of healthcare, which is becoming one of the areas of political cooperation. Global health issues are considered as one of the key issues of the modern international agenda. Basic concepts are given in the research. The paper analyzes the draft of the Pandemic Treaty and EU policy in the context of the “Global Health Strategy” as aspects of modern international politics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2023
	Son variant	03.03.2023

UOT 336.02

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_66

THE NEED FOR FINANCING OF THE TRANSPORT AND LOGISTICS SECTOR IN AZERBAIJAN

¹HUSEYNOVA MALAHAT SOLTAN [ORCID](#)²TAGHIYEVA AIDA VALEH [ORCID](#)

Sumgayit State University, Sumgayit Azerbaijan, 1-PhD, 2 -assistant
huseynovyusif2003@mail.ru, aidataghiyeva02@gmail.com

Keywords: *economy, transport, logistics, finance, investment, infrastructure*

The transport and logistics sector has an important role in the development of the national economy. Therefore, the financing of the transport-logistics sector is one of the urgent issues of the modern era. In the article, the role of the transport-logistics sector in the economic development of Azerbaijan was reviewed and the necessity of its financing was justified. The role of investments for efficient use of Azerbaijan's transport and logistics potential has been studied. The investments directed to the transport sector during the years 2010-2021 and the costs of cargo and passenger transportation in that sector were analyzed. Ways to solve existing problems in the field of transport-logistics sector development have been proposed.

Development of innovative structures required for the realization of strategic goals of economic development and conceptual approaches to them should be ensured.

In terms of these factors, serious importance should be given to the development of the transport-logistics system in our country and strategic projects should be implemented in that area. Currently, the modernization and development of the national economy based on modern technologies is one of the main requirements of the modern era. From this point of view, the formation of transport-logistics centers based on high technologies can bring great results [2, s.129].

The transport-logistics sector is an important part of the world economy as it is a means for the realization of material means and financial flows between states. Increasing the competitiveness of the transport and logistics sector plays an important role in the efficient operation of the country's trade system and in ensuring growth in the non-oil sector. Thus, Azerbaijan is located at the intersection of the international transit transport corridor. At the same time, the transport-logistics sector has a multiplier effect and can significantly affect the development of other areas. Transport accounts for an average of more than 20% of growth in the non-oil sector each year, including about 60% for non-oil freight.

An almost favorable infrastructure has been created for the development of the transport-logistics sector. Since most of the transport-logistics network covers the regions, the revitalization of this sector can make an important contribution to the implementation of the measures envisaged in the socio-economic development program of the regions. Since the transport services market has a limited size, national companies only participate in the local transit services market. Increasing competitiveness, acting as one of the main means of prospective development of non-oil sectors, plays an important role in revitalizing general business activity in the country, increasing economic efficiency, and overall, forming a competitive national economy. In this regard, increasing the competitiveness of the transport-logistics sector and increasing the competitiveness of that sector are of great importance.

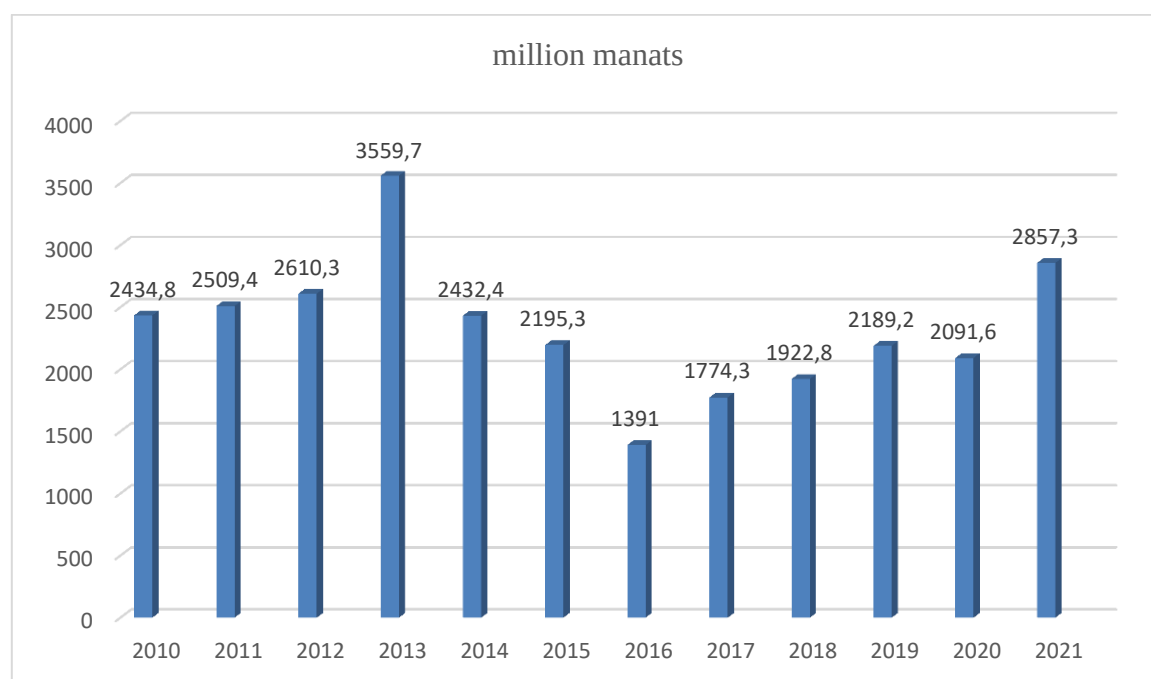
The important importance of increasing the competitiveness is that at this time the development of the domestic sectors is ensured and the country becomes a leading transit network. The existence of a competitive transport network also has a positive effect on the export of transport services of the country, which especially allows diversification of exports.

Today, Azerbaijan has a strong transport system that includes road, air, sea, rail, river and pipeline transport. That transport system includes a number of means of transport and routes that ensure the normal and efficient functioning of financial mechanisms in all areas of the national economy and the development of international trade.

One of the main determining factors in the development of the transport-logistics sector is the source of financing. Financing of the transport-logistics sector, in turn, can have a positive effect on the macroeconomic development indicators of the country. Therefore, the current situation of the financing of that sector should be analyzed. Let's analyze the investments directed to the transport sector (picture 1).

As can be seen from picture 1, the volume of investments directed to the transport sector in Azerbaijan has increased unevenly. Most of the funds were directed to this sector in 2013 (3559.7 million manats). In 2021, 2857.3 million manats were invested in the transport sector, which is 24.6% less than in 2013, but more than in other years we have studied.

This can be seen more clearly from picture 1

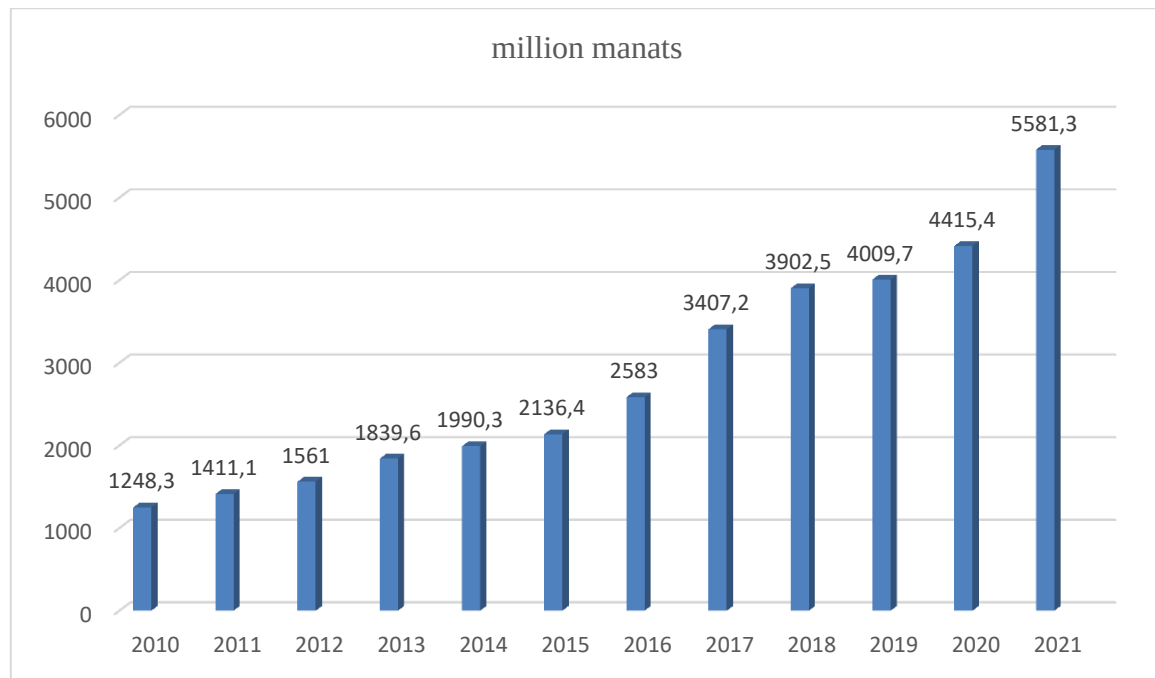

Source: Compiled by the author based on ARDSK data

Picture 1. Investments in the transport sector

The comparative analysis of freight and passenger transport costs in the transport sector is also of great interest (picture 2).

From picture 2, it can be seen that the amount of expenditure on freight and passenger transportation in the transport sector has been continuously increasing during the years 2010-2021.

Source: Compiled by the author based on ARDSK data

Picture 2.

Thus, in 2021, the volume of those expenses was 5581.3 million manats, which is 26.4% compared to 2020, 39.2% compared to 2019, 2.6 times compared to 2015, Compared to 2010, it is 4.5 times more.

Currently, the transport-logistics sector of our country is increasingly becoming a complex multi-level and highly integrated system. Formation of the modern transport-logistics sector in our country is a complex multi-stage process characterized by high investment intensity. Solving such a large-scale issue is possible only within the framework of the national development strategy [4, s.96].

In order to effectively use the transport and logistics potential of Azerbaijan, it is important to attract more investments in this field, to achieve the production of export-oriented and competitive products. The intensity of investments can strengthen the role of that sector in the country, create a high-tech transport infrastructure, model the activity of individual sectors of the economy in a more productive way, and create additional potential for creating new sources of growth. Under the conditions of economic reforms, due to the strengthening of the transport-logistics system and infrastructure, a solid foundation is created for the stability of the economy and the continuity of investment activity.

In the coming years, more attention should be paid to the following in order to ensure investment activity in the efficient use of the potential of the transport and logistics sector of our country:

- Mechanisms and operational tools for productive use of the potential of the country's transport and logistics sector that meet modern global challenges should be developed;
- In order to effectively use the potential of the formed transport-logistics sector, measures should be taken to prepare and implement larger and larger investment projects;
- In order to develop the transport and logistics sector of our country, expansion of cooperation with potential investors at the international level should be ensured, etc.

Currently, for the development of the transport and logistics sector in our country, it is necessary to identify the problems in the field. In order to solve the problems faced by this sector in Azerbaijan, it is important for the state to take measures in the following directions:

1. Reconstruction and expansion of the material and technical base of enterprises operating in various sectors of the economy, primarily industrial and agricultural enterprises.
 2. Creation of transport and logistics centers both within the country and in border countries
 3. Creation of the market of transport and logistics services in the field of cargo transportation and its adaptation to the development trend of the world market. This will allow to increase the competitiveness of the transport and logistics companies of Azerbaijan in the international market of transport services, to modernize transport enterprises, and to improve the quality of transport and logistics services.
 4. Creation and improvement of wholesale and logistics centers of consumer goods and industrial products.
 5. Creation and development of logistics centers on the basis of customs service bodies
 6. Organization and development of transport and logistics centers in foreign countries.
- Taking measures by the state in the above directions will allow the development of the transport and logistics sector of our country and the effective use of its potential.

REFERENCES

1. Statistical indicators of Azerbaijan. Statistical compilation / –Baku, –2022, –748 p.
2. Hüseynova, M.S. Efficiency issues of transport and logistics system in the conditions of economic reforms in Azerbaijan // M.S. Hüseynova. Journal of Geostrategy, –2020, № 1 (55), – p. 128-132.
3. Гусейнова, М. С. Совершенствование транспортно-логистической инфраструктуры в Азербайджане / М.С.Гусейнова, А.В.Тагиева // Роль транзитного потенциала Азербайджана в экономическом развитии: Республиканская научная конференция, Сумгаит, 22–23 октября 2020 года. Том № 6. – Сумгаит: Сумгаитский государственный университет, 2020. – С. 333-336. – EDN AFHQSF.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45636981&pff=1>
4. Яхьяева, А. Ю. Роль инвестиций в развитии транспортно - логистических инфраструктур / А. Ю. Яхьяева // Роль транзитного потенциала Азербайджана в экономическом развитии : Республиканская научная конференция, Сумгаит, 22–23 октября 2020 года. Т6. – Сумгаит: Сумгаитский государственный университет, 2020. – С. 95-98. – EDN VMUVEL.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45636878&pff=1>

XÜLASƏ AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SEKTORUNUN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNƏ EHTİYAC Hüseynova M.S., Taghiyeva A.V.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, nəqliyyat, logistika, maliyyə, investisiya, infrastruktur

Milli iqtisadiyyatın inkişafında nəqliyyat-logistika sektorunun mühüm rolu vardır. Odur ki, nəqliyyat-logistika sektorunun maliyyələşdirilməsi müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir. Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında nəqliyyat-logistika sektorunun rolu nəzərdən keçirilmiş və maliyyələşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika potensialından səmərəli şəkildə istifadə olunması üçün investisiyaların rolu tədqiq edilmişdir. Nəqliyyat sektoruna 2010-2021-ci illər ərzində yönəldilmiş investisiyalar və həmin sektor üzrə yük və sərnişin daşımalarına şəkilən xərclər təhlil edilmişdir. Nəqliyyat-logistika sektorunun inkişafı sahəsində mövcud problemlərin həlli yolları təklif edilmişdir.

РЕЗЮМЕ
НЕОБХОДИМОСТЬ ФИНАНСИРОВАНИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОГО
СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
Гусейнова М.С., Тагиева А.В.

Ключевые слова: экономика, транспорт, логистика, финансы, инвестиции, инфраструктура

Транспортно-логистическая отрасль играет важную роль в развитии национальной экономики. Поэтому финансирование транспортно-логистической отрасли является одним из актуальных вопросов современности. В статье рассмотрена роль транспортно-логистического сектора в экономическом развитии Азербайджана и обоснована необходимость его финансирования. Изучена роль инвестиций для эффективного использования транспортно-логистического потенциала Азербайджана. Были проанализированы инвестиции, направленные в транспортный сектор в 2010-2021 годах, и затраты на грузовые и пассажирские перевозки в этом секторе. Предложены пути решения существующих проблем в сфере развития транспортно-логистической отрасли.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.01.2023
	Son variant	27.02.2023

NEFTQAZÇIXARMA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN INNOVASİYALİ İNKİŞAFI¹**ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı** [ORCID](#)²**QASIMOVA ZÜLFİYYƏ MİRZƏ qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1- dosent, 2 – baş müəllim
tarana.7474@mail.ru****Açar sözlər:** investisiya, amortizasiya siyasəti, əsas fondlar, maliyyə, vergi, təkrar istehsal*

Məlumdur ki, ARDNŞ Azərbaycanın dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında, idxal-ixrac əməliyyatlarında mühüm rol oynayır. Odur ki, ARDNŞ öz daxili investisiyalarından istifadə etməklə istismar etdiyi yataqlarda innovasiya yönümlü layihələrin reallaşdırılmasını həyata keçirərkən bu sahədə beynəlxalq fəaliyyətdə qəbul edilmiş bütün prinsiplərə əməl etməli və dövlət tənzimlənməsi problemlərini rəhbər tutmalıdır.

İnvestisiyaladırmanın istiqaməti və formalarının seçilməsi, maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının təmin olunması, investisiya layihələrinin optimal maliyyələşdirilməsi, texniki-texnoloji-innovasiyalı tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və s. birbaşa və dolayısı ilə neftqazçıxarma müəssisəsinin fəaliyyətinin bütün sferalarında səmərəliliyin təminini şərtləndirir. Ona görə də neftqazçıxarmada investisiya qoyuluşunun idarə edilməsi digər funksional idarəedici sistemlər və müəssisənin ümumi idarəetmə sistemi ilə üzvu surətdə inteqra neftqazçıxarmada daxili investisiyaların qoyulmasının ən böyük istiqaməti istehsal və texnologiyadır. Bu istiqamətdə investisiya qoyuluşunun məqsədləri aşağıdakılardır: neft hasilatı həcmnin artırılması, fəaliyyətin diversifikasiyası, şaquli inteqrasiya, xərclərin azalması. Bu məqsədlərə çatmağın yolu isə aşağıdakı obyektlərə daxili investisiyanın qoyulmasını şərtləndirir: neft hasilatının intensivləşdirilməsi üsullarının tətbiqi, neftvermə əmsalının artırılması, tədbirlərin reallaşdırılması, fəaliyyətsiz və konservasiyadan quyuların istismara verilməsi, təmirin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təmirarası müddətin artırılması, qabaqcıl avadanlıqlardan istifadə, qeyri-profil fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrin yaradılması, texnoloji xəttin elementi olan bölmələrin yaradılması, bir coğrafi regionda ixtisaslaşma, texnoloji və idarəedici innovasiyaların tətbiqi, ziyanlı müəssisələrin ləğvi və s. olunmalıdır.

Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün neftqazçıxarmada xarici və daxili investisiya, ondan istifadə, layihələrin innovasiya və investisiya təminatı, layihənin qiymətləndirilməsinin meyar və göstəricilərinin, bu zaman dünya təcrübəsindən bəhrələnmək məsələlərinin zəruriliyinin tədqiqi mühüm aktualıq kəsb edir və tədqiqatın sonrakı bölməsində həll edilmişdir.

ARDNŞ-nin tərkibində xarici investisiyaları idarə etmək üçün “Sərmayələr” idarəsi fəaliyyət göstərir. Lakin ARDNŞ-nin daxili vəsaitləri hesabına reallaşan layihələrin idarə edilməsi başqa cür həyata keçirilir. Belə ki, bu layihələrin texniki-texnoloji-innovasiyalı əsasları və iqtisadi əsaslandırılması ARDNŞ-nin (indi SOKAR) tərkibində fəaliyyət göstərən sahə Neftqaz Elmi Tədqiqat Layihə İnstitutu həyata keçirir. Bu proses aşağıdakı kimi həyata keçirilir və idarə edilir.

“Azneft” İstehsalat Birliyinin ayrı-ayrı neftqazçıxarma müəssisələrində istehsal və texnoloji proseslə hansısa işi həyata keçirmək üçün həmin müəssisə və institutun mütəxəssisləri müvafiq aktı imzalayırlar. Bundan sonra, neftqazçıxarma idarəsinin texniki şurasında bu məsələ institutun əməkdaşları ilə birlikdə yenidən müzakirə edilir. Bundan sonra, həmin işin yerinə yetirilməsi üçün neftqazçıxarma idarəsində “texniki tapşırıq” hazırlanır və instituta göndərilir. Bu texniki tapşırıq bu layihənin yerinə yetirilməsində iştirak edəcək şöbələrə paylanılır və qısa müddətdə həmin

şöbələrdən razılıq alınır. Ola bilər ki, layihəyə hansısa iradlar olsun və bu haqda neftqazıxarma idarəsinə yazılı xəbərdarlıq edilir və ümumi razılıqdan sonra neftqazıxarma idarəsi bu işin yerinə yetirilməsi üçün “Neftqazəlmətdəqatlayihə” İnstitutuna “Sifariş” verilir və bunun yerinə yetirilməsi və təhvilinin vaxtı göstərilir.

İnstitutu “Sifariş” aldıqdan sonra baş mühəndisin yanında işi yerinə yetirəcək şöbə mütəxəssisləri ilə layihəni yenidən müzakirə edir. İşin texniki-texnoloji hissəsi müvafiq şöbələrdə yerinə yetirilir, sonda “layihənin iqtisadi qiymətləndirilməsi” şöbəsində iqtisadi əsaslandırılır. Qeyd edək ki, layihələr texniki-texnoloji dəyişiklik, əsas fondların yeniləşməsi, quyuların qazılması, infrastruktur yeniləşmə, ekoloji və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması (sosial), nəqliyyat, neft emalı və s. sahələri əhatə etməklə müxtəlif olurlar. Hər bir layihə üçün konkret məqsədlər qoyulur və bundan asılı olaraq iqtisadi əsaslandırılır.

Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, istənilən layihədə riskin nəzərə alınması, onun minimallaşdırılması vacibdir. Qeyd olunduğu kimi neftqazıxarma qeyri-müəyyənliyi ilə seçilən və qalıq neft ehtiyatının mənimlənməsi yeni innovasiyalı texnologiyalardan istifadəni, neftqazıxarma müəssisələrinin innovasiyalı inkişafını nəzərdə tutur. Aşağıda belə müəssisənin gələcək inkişafına yönəlmiş investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi qərarların qəbulu tədqiq edilmişdir

Azərbaycan Respublikası qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri dövlətin innovasiya siyasətinin köməyi ilə onun inkişaf səviyyəsinin dünyanın qabaqcıl dövlətlərindəki səviyyəyə qaldırılmasından ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin innovasiya siyasəti innovasiya fəalliyəti üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasının vacib istiqamətlərindən biridir. Lakin Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasəti dövlət tənzimləmə sisteminin elementi kimi tam formalaşdırılmamışdır. Bunun əsas səbəbi innovasiya siyasətinin normativ hüquqi bazasının yaradılmamasıdır

Innovasiya siyasəti məsələləri ilə əsasən İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi məşğul olur. Lakin respublikada hələlik bu sahədə çox iş yerinə yetirilməli, müəssisə və təşkilatların maliyyə problemlərinin həlli üçün fondların yaradılması məsələsi, maliyyə ilə bağlı olmayan məsələlərin həlli funksiyalarının bölüşdürülməsi məsələləri qanunvericilikdə də əksini tapmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının innovasiyaların inkişafına yardım sahəsində görməli olduğu tədbirlər işərisində xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli nəticələr verəcəyi gözlənilən innovasiya layihələrinin qarışıq və birbaşa büdcədən maliyyələşdirilməsi; innovasiya layihələrinin büdcədən kreditləşdirilməsi; innovasiya fəalliyətini və innovasiya proseslərini stimullaşdıran vergi güzəştləri praktikasından istifadə edilməsi; kiçik və orta innovasiya firmalarının innovasiya risklərinin dövlət sığortalaşdırma sisteminin yaradılması; innovasiya aktivliyinin yeni təşkilati formalarının inkişafına yardım sisteminin yaradılması və s. kimi tədbirləri xüsusi qeyd etmək olar:

Innovasiyaların idarə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri dövlət, regional və digər səviyyələrdə innovasiya fəalliyətinin çoxsaylı təşkilati-iqtisadi formalarından istifadə olunmasından ibarətdir. Misal üçün hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə iri şirkətlərin bir çoxu özlərinin elmi-texniki komplekslərini yaratmışdır ki, bu da onlara innovasiya texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və istehsalatda tətbiq edilməsi imkanı vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sənayenin inkişafı ilə bağlı innovasiya fəalliyətinə dövlət yardımı sisteminin inkişaf etdirilməsi aşağıdakı təşkilati-iqtisadi tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını tələb edir: patent qanunvericiliyində və praktikasındakı müxtəlif çatışmamazlıqların aradan qaldırılması, qanunvericilikdə yaradıcı əməyə stimulların yaradılması, bilik axınına real nəzarət mexanizmlərinin yaradılması; intellektual mülkiyyət hüquqi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, innovasiya fəalliyətinə yardımların göstərilməsi sahəsində hökumətin aktivliyinin artırılması, innovasiya sferasına investisiyaların cəlb olunmasını yaxşılaşdırmaq sahəsində tədbirlərin işlənilib hazırlanması; innovasiya dövrünün bütün fazalarını əhatə edəcək infrastrukturun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görmək, strateji

planlaşdırma, marketing, innovasiya fəaliyyəti, menecment, bank əməliyyatları və s. sahələrdə bilik və vərdişlərin öyrədilməsi və s.

Azərbaycanda innovasiyalı inkişafı ilə bağlı informasiya sisteminin inkişaf problemlərinə, bu inkişafı təmin edən ictimai-iqtisadi mühitin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət göstərilir.

Beləliklə, yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, neftqazçıxarma müəssisəsinin innovasiyalı inkişafı layihəsinin reallaşdırılması kapital və istismar xərclərini artırırsa da, ümumilikdə hasil edilən və reallaşdırılan məhsul həcmi yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir ki, bazar münasibətləri şəraitində bu mühüm amillərdəndir. Həmçinin bu işlənmə variantlarının reallaşdırılması, onların müqayisəsi belə layihələrdə qəbul edilmiş sırf cari dəyər (NPV) göstəricisinə görə həyata keçirilir, tətbiq üçün II variantın qəbul edilməsi barədə texniki-texnoloji və iqtisadi qərar qəbul edildi. Bütün bunlar isə investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və düzgün qərarların qəbulunu zəruri edir ki, bu da sonrakı bölmədə tədqiq olunur.

ARDNŞ-nin daxili ehtiyat mənbələrindən istifadə edərək neftqazçıxarmada investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi əsasən əsas istehsal fondlarının etibarlı işçi səviyyəsində saxlanması, yeni texnika və texnologiyaların, innovasiya xarakterli elmi işlərin istehsalata tətbiqi, yeni platforma və infrastrukturun yaradılması və inkişafına, digər işlərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, daxili maliyyə mənbələri hesabına investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi neft sənayesində texniki-texnoloji-innovasiyalı inkişafa zəmin yaradır. Onların bəziləri haqqında yuxarıda qeyd etmişdik. Təbii ki, bir tədqiqat işində daxili investisiyanın, onun tətbiq obyektlərinin bütün istiqamətlərinə toxunmaq mümkün deyildir. Bununla belə təqdim olunan işdə bu sahədə alınan nəticələr göstərdi ki, daxili investisiyalar və onların tətbiqi istiqamətində ehtiyatlar mövcuddur və onlardan istifadə neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyini artırardır.

- neftqazçıxarma müəssisələrinin innovasiyalı inkişafı və investisiya üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün "Günəşli" yatağının təmsalında innovasiyalı texnologiyalardan istifadə etməklə yeni quyuların qazılması, hasilatın yüksəldilməsi probleminin həlli yerinə yetirilmişdir. Burada çoxvariantlılıq prinsiplərindən istifadə edilmiş, layihəni səciyyələndirən NPV, Pİ meyarları hesablanmışdır.

Məlum olmuşdur ki, ikinci variantda, yəni innovasiyalı qazmanın həyata keçirilməsində birinci variantla müqayisədə həm NPV, həm də Pİ-nin qiymətləri daha yüksək olmuşdur. Belə ki, ikinci variantda $NPV = 4,6$ mlrd man, $Pİ = 2,2$ olmuş, yəni $NPV > 0$, $Pİ \geq 1$ şərtlər ödənməmişdir. Həmçinin innovasiyalı texnologiya ilə qazmada əlavə olaraq işlənmə dövrü ərzində 11,6 mln ton və ya 24,8% çox neft hasil ediləcəkdir ki, bu da variantın texniki-iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasına dəlalət edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə innovasiya fəaliyyəti, investisiya qoyuluşlarının artırılmasında amortizasiya siyasətinin rolu nəzərdən keçirilmiş, əsas kapitalın dövlət tərəfindən icazə verilmiş sürətli amortizasiya silinməsinin kütləvi tətbiqinin nəticələrinə baxılmış, amortizasiya siyasəti metodlarının seçilməsi zamanı islahatlar həyata keçirilmiş müəssisələrin azadlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş bir sıra dəyişikliklərin aparılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyası iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi üçün güclü alətdir və onun köməkliyi ilə ümumi investisiya qoyuluşunun miqyas və strukturunu proqnozlaşdırmaq olar. Ona görə də respublikamızda sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimova, T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialı: formalaşması və istifadə mexanizmləri / T.İ.Kərimova. –Bakı: İqtisad Universiteti, –2008, –225 s.
2. Hüseynova, İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı / İ.M.Hüseynova. –Bakı: Bakı Biznes Universiteti, –2013, –304 s.
3. Xodov, L.Q. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi. (Rus dilindən tərcümə) / L.Q.Xodov. –Bakı: İqtisad Universiteti, –2008, –291 s.

РЕЗЮМЕ

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ НЕФТЕГАЗОДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ахмедова Т.М., Гасимова З.М.

Ключевые слова: инвестиции, амортизационная политика, основные средства, финансы, налог, воспроизводство

Научная инновация: в статье рассмотрена роль амортизационной политики в повышении инновационной активности, инвестиций. Рассмотрены результаты санкционированного государством массового применения ускоренной амортизации основных фондов, амортизационной политики. Необходимость внесения ряда изменений, направленных на повышение степени свободы реформируемых предприятий при отборе тодлари.

SUMMARY

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF OIL AND GAS EXTRACTION ENTERPRISES

Ahmadova T.M., Gasimova Z.M.

Key words: investment, depreciation policy, fixed assets, finance, tax, reproduction.

Scientific innovation: in the article, the role of depreciation policy in increasing innovation activity, investments was considered, the results of the mass application of rapid depreciation of fixed capital authorized by the state were considered, depreciation policy The necessity of making a number of changes aimed at increasing the degree of freedom of the reformed enterprises during the selection of todlari was emphasized.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.01.2023
	Son variant	03.03.2023

SOSIAL İNFRASTRUKTUR SAHƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAŞMANIN TƏTBİQİ İMKANLARI

AĞAMƏMMƏDOV NAMIQ TAHİR oğlu [ORCID](#)

*İsmayılı rayonu Təhsil şöbəsi E.Həsənov adına Mücühəftəran kənd tam orta məktəbi,
direktor, c.f.d.*

naqamemmedov@mail.ru

Açar sözlər: standartlaşma, sosial infrastruktur, ISO standartları, keyfiyyət göstəriciləri Azərbaycan brendi, müştəri məmnuniyyəti

Giriş. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində istehsal və qeyri-istehsal sahələrində keyfiyyət siyasəti və müştəri məmnuniyyətinin təmin olunması məqsədilə müxtəlif göstəricilər əsasında standartlar müəyyən olunmuşdur. “Standart” sözünün mənası norma, ölçü, nümunə, etalon deməkdir. İqtisadi sahədə isə bu termin kütləvi istehlak üçün nəzərdə tutulmuş iş və xidmət növləri üçün müəyyən olunmuş normativ sənəddir. Məsələn, Avropa İttifaqı dövlətləri tərkibində artıq Avropa standartları keyfiyyət kateqoriyası formalaşmışdır. Hər bir milli assosiasiya özünün sertifikatlaşdırma proqramını icra etməklə, Milli Kompetensiyanın Əsaslarını hazırlamaqda məsuliyyət daşıyır [1, s.27].

Sosial infrastruktur əhaliyə müxtəlif xidmətlər göstərən sahələri əhatə edir. İctimai nəqliyyat, rabitə və İKT, təhsil, elektrik enerjisi və qaz satışı, mədəni-mənəvi sahələr, səhiyyə xidmətləri bu sektora aiddir. Ölkələrin əhali sakinliyi məsələləri, miqrasiya prosesləri, həyat keyfiyyəti sosial infrastruktur sahələrində təqdim olunan xidmətlərin göstəriciləri ilə birbaşa əlaqədardır.

Xidmət sahələrində standartlar. Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasına aid olunur. Dövlət büdcəsi əsasən bir mənbədən (neft və qaz) formalaşır. İqtisadi islahatlar istiqamətində icra olunan və qarşıda duran əsas prioritetlərdən biri də iqtisadiyyatın diversifikasiyasını yəni çoxşaxəli inkişafını təmin etməkdir. Kənd təsərrüfatından sonra şaxələndirməni təmin edəcək sahələr içərisində xidmət sektoru (o cümlədən turizm) fərqlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda sosial infrastrukturun heç bir sahəsi üzrə müştəri məmnuniyyəti tam təmin olunmamışdır. Hesab edirik ki, rentabellilik səviyyəsinin artırılması üçün xidmət sahələrində müasir standartların tətbiqi vacibdir. Çünki turizm sahəsi gəlir gətirə bilən xidmət sahəsi olmaqla yanaşı, ölkədə istehsal və qeyri-istehsalın təşkilindən də asılıdır. Ona görə də qeyd olunan iqtisadi sektorlarda beynəlxalq keyfiyyət göstəricilərinə uyğunlaşma aparılmalıdır. Çünki ölkəyə kütləvi turist axınını həyata keçirmək üçün beynəlxalq standart tələbləri nəzərə alınmalıdır. Elm, sənaye, iqtisadiyyat ölçmələr olmadan fəaliyyət göstərə bilməz [3, s.3].

İqtisadiyyatın bütün sahələrində normativlər Beynəlxalq Standartlar Təşkilatı tərəfindən (ISO-International Organization for Standardization) müəyyənləşdirilir. Standartın əsas xüsusiyyəti onun dəyişən şərtlərə və inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşa bilmə qabiliyyətidir.

Keyfiyyətin idarəedilməsi ISO 9000 ilə aparılır. Standartlar hazırlanarkən ölkə üzrə daxili şərtlər, insan sağlamlığı və məhsulun təhlükəsizliyi, istehlakçı məsələləri, keyfiyyət və ətraf mühit

mövzuları nəzərə alınaraq beynəlxalq (ISO, İEC) nəzərə alınmalıdır. ISO 9000 standartları aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

- ISO 9000: Keyfiyyətli idarəetmə və keyfiyyət zamanəti standartı;
- ISO 9001: Keyfiyyət sistemlərinin dizayn və inkişafı, istehsal və xidmətdə keyfiyyət zamanətinin modeli;
- ISO 9002: Keyfiyyət sistemlərinin, istehsal və müəssisədə keyfiyyətin zamanəti;
- ISO 9003: Son müayinə və yoxlamalarda keyfiyyət zamanətinin modeli;
- ISO 9004: Keyfiyyətli idarəetmənin və işçilərin təqdimatı;
- ISO 9004-2: Xidmətlər üçün təqdimatların standartı.

Müasir dövrdə sosial infrastruktur sahəsində standartlaşdırma işləri çoxşaxəli inkişafın tənzimlənməsi üçün müəyyənləşdirici meyar kimi qəbul olunur. Azərbaycanda sosial infrastruktur sahələrində müəyyən standartlar mövcuddur və təminat bu meyarlar əsasında aparılır. Məsələn, təhsil sahəsində-şagird sayı minimum 22 nəfər olduqda modul tipli məktəb, 15-20 uşaq olduqda məktəbəqədər müəssisələr inşa oluna bilər. Səhiyyədə-yaşayış məntəqəsində minimum 700 nəfər əhali yaşadığıda feldşer-mama məntəqəsi tikilir. Qazlaşdırma işi – ana xəttin 1-2 km-də yerləşməklə, 15-20 yaşayış evi olduqda icra olunur.

Sosial infrastrukturun bəzi sahələrində beynəlxalq standartlar tətbiq olunur:

1. Rabitə və İKT-də-ISO 27001 standartının tələblərinə: sistemin təhlükəsizlik təminatı, müasir telekommunikasiya avadanlığının olması, yerli televiziya və radio şirkətinin olması, internetlə yüksək səviyyədə təminat;

2. Səhiyyə və tibbi xidmətlərdə-ISO 13485 e-səhiyyə, səhiyyə müəssisələrinin modern diaqnostika aparatları ilə təminatı, binaların yaxşı vəziyyətdə olması, tibbi personalın peşəkarlığı, mərkəzi isitmə sistemi;

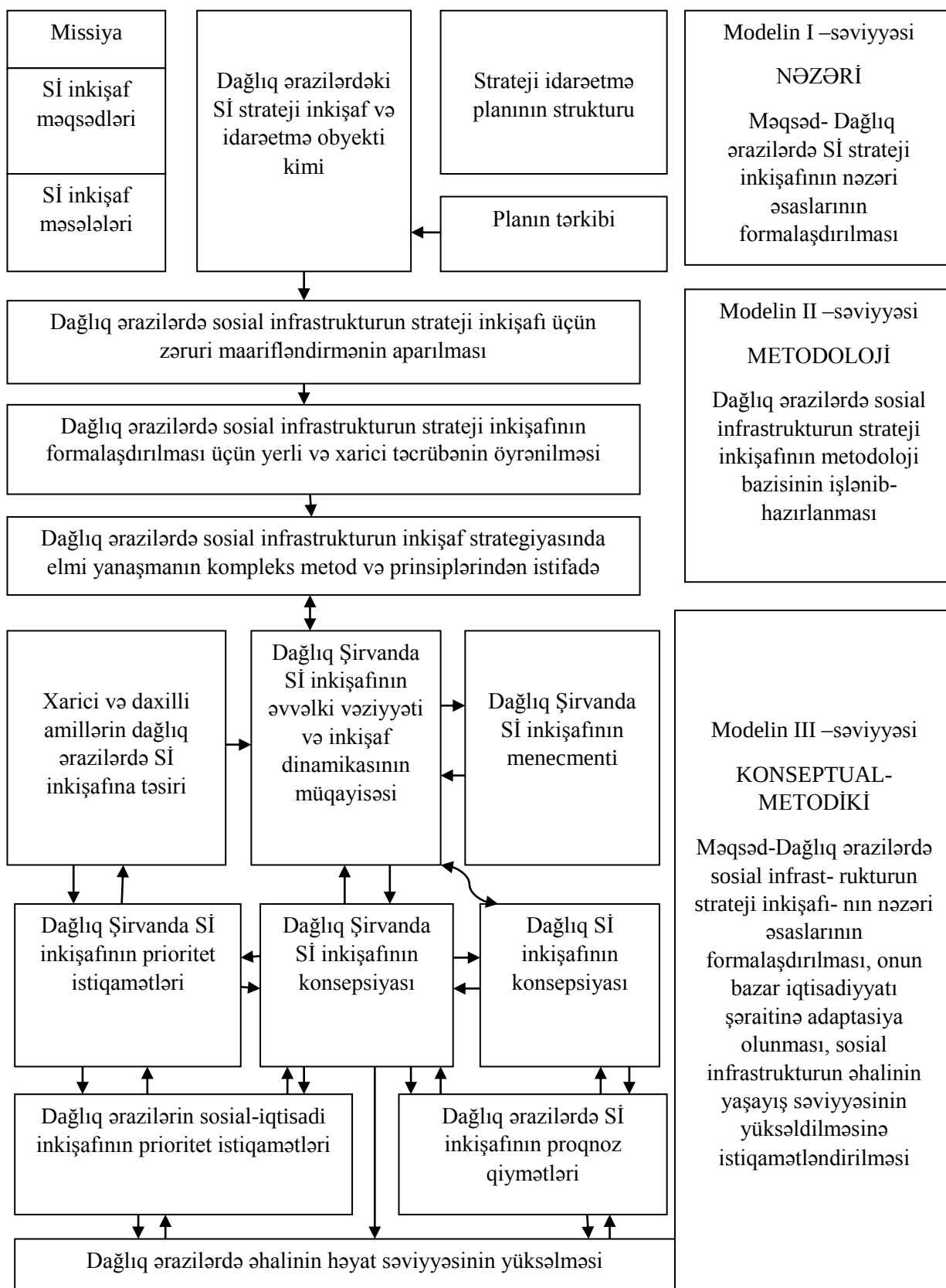
3. Nəqliyyat (avtomobil) sahəsində-ISO 03.220.20 Müasir naviqasiya sistemi, yolların nişanlanması, müasir parklanma, modern standartlı avtovağzal kompleksi, nəqliyyatın intellektual idarə olunması, nəqliyyat vasitələrinin Wi-Fi ilə təminatı, yolların bərk örtüklə asfaltlanması;

4. Təhsil-ISO 9001:2000 Təhsil müəssisələrinin informasiya-texnologiyaları ilə təmini, məktəb binalarının modern istilik sistemi ilə təmini, pedaqoji personalın İKT ilə işləmə bacarığı, distant təhsil formalarının tətbiq olunması;

5. Turizm xidmətlərini idarəetmə sistemində-ISO 18513:2003 standartları qəbul olunmuşdur. Standartın prinsiplərinə – yüksək səviyyəli təmizlik, müştərilər tərəfindən asanlıqla başa düşülən əlamətlərdən istifadə, bütün işçilərin ortaq dil xüsusiyyətlərinə malik olması, etibarlı təhlükəsizlik təminatı, müəssisələrdə gərginlik və elektrik avadanlıqlarının standartlaşdırılması, sağlamlıq amilinin (hava, qida) nəzarətdə saxlanılması, işçilərin və məhsulun keyfiyyət qiymətləndirilməsi. Beynəlxalq müstəvidə qəbul olunmuş standart meyarları əsasında ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən milli brendləşmə normaları və standartları formalaşdırılır. Bendləşmə eyni zamanda haqsız rəqabətin qarşısını alır. İstehlak bazarına keyfiyyətli xidmətlərin yerləşməsinə səbəb olur.

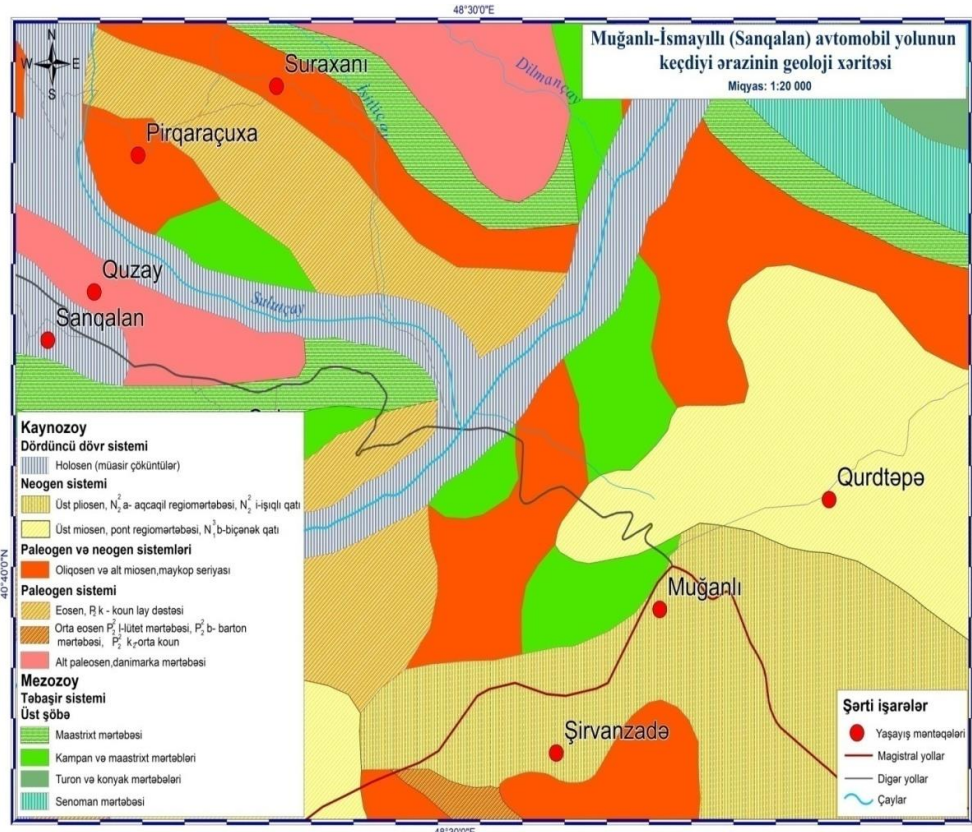
Bu standartların qəbul olunması turizm standartlarının pulsuz satışı və ədalətsiz rəqabətini aradan qaldırdı. Standartlaşdırmaya uyğunluğu təmin etmək məqsədilə aşağıdakı modeldən istifadə oluna bilər (Şəkil 1).

Təcrübi hissə (milli standartlar). Araşdırmanın təcrübi hissəsi üçün yol infrastrukturunu üzrə keyfiyyət təminatını nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. Nümunə kimi illərdir Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük ziyan vuran Muğanlı-İsmayilli yolunu nəzərdən keçirək. Yolun standartlar əsasında inşa olunmaması, ərazinin relyef, iqlim, geoloji quruluş parametrlərinin nəzərə alınmaması yol inşaatına qoyulan investisiyanın keyfiyyətsiz xərclənməsinə və israfına səbəb olmaqdadır. İlk öncə ərazidə geoloji tədqiqatlar aparılmalı idi.

Şəkil 1. “Dağlıq ərazilərdə sosial infrastrukturun İnkişaf Modelinin Strateji Planlaşdırılması”

Ərazinin geoloji xəritəsi hazırlanmalı, qrunut sularının səth yatımlılığı müəyyən olunmalı idi. Tərəfimizdən Muğanlı-İsmayılı yolunun hipsometrik profil üzrə geoloji quruluş xəritəsi hazırlanmışdır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Muğanlı-İsmayılı yolunun geoloji xəritəsi

Bütün elmi-texniki layihəldirmədən sonra yolun mövcud standartlara uyğun tikintisi aparılmalıdır. Yol tikintisi sahəsində AZS EN13282-2:2021 standartı tətbiq olunur. Burada məqsəd istehsal olunan yol-tikinti materiallarının və konstruksiyalarının keyfiyyətinin artırılmasıdır. Standartların keyfiyyəti həmin həmin standartlar üzrə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinə təsir edir. [4, s.68] İkinci bir xidmət sahəsi kimi turizm sənayesini təhlil edək. Turizm sektoru Azərbaycanda perspektivli sahə hesab olunsa da, öz səmərəsini yetərinə göstərə bilmir. Bunun səbəblərindən biri kimi, xidmətin keyfiyyətinin aşağı olmasını qeyd etmək olar. Ona görə də turizm sektorunda milli standartlar qəbul olundu:

1. AZS-369-2009 turistlərin yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlər üçün;
2. AZS-370-2009 turist marşrutlarının təşkili və təsnifatı üçün;
3. AZS-371-2009 turist-ekskursiya fəaliyyətində sənədləşmə üçün.

Səhiyyə sahəsində e-səhiyyə (ISO 13940:2015) milli standartı qəbul olunmuşdur. Standart səhiyyə informatikası-davamlı tibbi xidmətin dəstəkləyir.

Göründüyü kimi, standartlaşma birbaşa keyfiyyət siyasətinə təsir edir.

Nəticələr və müzakirə. Məqələnin məzmununun uyğun olaraq, təhlillər nəticəsində aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

1. Standartlaşma istehsal sahələrində olduğu kimi, qeyri-istehsal xidmət sahələri üçün də vacib normativ-hüquqi əsasdır.
2. Xidmət sahələri üzrə beynəlxalq və milli standartların tətbiqi zəif həyata keçirilir.

3. Standartlaşma normaları keyfiyyəti və rəqabətədavamlılığı artırır.

4. Təhsil, rabitə və İKT, səhiyyə, kommunal xidmətlərin göstərilməsi xidmətləri üzrə milli standartlaşdırma və brendləşmə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, İ.A. Layihələrin idarə edilməsi / İ.A. Babayev. –Bakı: Çarşıoğlu, –2002, –214 s.
2. Paşa N.H. Şamaxı-İsmayılı seyismoaktiv zonasında seysmik təhlükə və güclü zəlzələlər nəticəsində dəyən zərərin qiymətləndirilməsi: / G-m.elm.namizədliyi dissertasiya işinin avtoreferatı / AMEA Geologiya İnstitutu, –Bakı, 2007. –25 s.
3. Qafarov A.M. Metrologiya, standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, –528 s.
4. Məmmədov N.R. Standartlaşdırmanın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, –204 s.

РЕЗЮМЕ

ВОЗМОЖНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ СТАНДАРТИЗАЦИИ В СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Агамамедов Н. Т.

Ключевые слова: *стандартизация, социальная инфраструктура, стандарты ISO, показатели качества азербайджанский бренд, удовлетворенность клиентов*

В условиях рыночной экономики важно, чтобы социальная инфраструктура отвечала современным требованиям, так как предоставление конкурентоспособных услуг обеспечивает удовлетворение клиентов и поступление иностранной валюты в бюджет. В развитых странах определенные стандарты применяются во всех отраслях экономики. Эти стандарты установлены Международной организацией по стандартизации (ISO). Управление качеством осуществляется в соответствии с ISO 9000. Международные стандарты (ISO, IEC) учитываются при разработке стандартов с учетом внутренних условий в стране, здоровья человека и безопасности продукции, вопросов потребителей, вопросов качества и экологии. В настоящее время в Азербайджанской Республике в различных областях применяются национальные стандарты. В статье анализируются проблемы в этом направлении.

SUMMARY

OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDIZATION IN SOCIAL INFRASTRUCTURE

Agamammadov N. T.

Key words: *standardization, social infrastructure, ISO standards, quality indicators Azerbaijani brand, customer satisfaction*

In a market economy, it is important that social infrastructure meets modern requirements. Because the provision of competitive services ensures customer satisfaction and foreign exchange in the budget. In developed countries, certain standards are applied in all sectors of the economy. These standards are set by the International Organization for Standardization (ISO). Quality management is carried out with ISO 9000. International standards (ISO, IEC) are taken into account when developing standards, taking into account domestic conditions in the country, human health and product safety, consumer issues, quality and environmental issues. At present, national standards have been applied in various fields in the Republic of Azerbaijan. The article analyzes the issues in this direction.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.02.2022
Son variant 09.01.2023

УДК 332.3

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_80

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

ГАДЖИЕВА ЗУЛЬФИЯ ЭЛЬМАН ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель

haciyeva-zuliyya@inbox.ru

Ключевые слова: сельское хозяйство, народное хозяйство, информационно-коммуникационные технологии, эффективность, электронные операции.

Основой обеспечения продовольственной безопасности в народном хозяйстве является развитие сельскохозяйственных отраслей. Азербайджанская Республика всегда отличалась своей сельскохозяйственной продукцией. Одним из основных направлений повышения эффективности производства в аграрной сфере является обеспечение широкого использования достижений современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в этой сфере. В современных условиях проблемы развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) характерны для большинства стран мира. Страны, добившиеся высоких результатов в этой области, в настоящее время являются ведущими странами мировой экономики, ведущими участниками рынка технологий и инноваций.

Помимо придания мощного импульса процессам экономического развития за счет ИКТ, для повышения гибкости деятельности по экономическому развитию необходимо создание мощной информационной базы, обмен информацией, повышение эффективности структур управления в этих процессах и производительности механизмов, связанных с операциями.

С точки зрения применения ИКТ в странах мира и его эффективного использования, следует отметить, что экономически развитые страны имеют преимущества в этой области. Известно, что одной из проблем, ожидающих решения на глобальном уровне, является обеспечение продовольственной безопасности и решение проблемы голода в мире. С этой целью развитие сельскохозяйственных отраслей, углубление развития аграрного сектора на основе современных технологий и создание продовольственного изобилия за счет повышения производительности труда являются одним из главных вопросов современной эпохи. Этим вопросам отводится особое место в Целях развития тысячелетия на уровне ООН. В отчетах, подготовленных Продовольственной и сельскохозяйственной организацией ООН, которая является специализированным учреждением в этой области, серьезное внимание уделялось применению информационных технологий в сельскохозяйственных областях. Так, на прошедшем в 2016 году глобальном форуме «Продовольствие и продовольственная безопасность» были рассмотрены вопросы активизации использования информационных технологий при определении решений задач освоения аграрных полей, увеличения ассортимента и объемов продовольственной продукции, снижения уровня голода и нищеты. Здесь внимание сосредоточено на механизмах развития «Умная деревня». Следует отметить, что здесь показаны принципы и подходы, разработанные специалистами Китайской сельскохозяйственной академии. Среди них особое внимание привлекают вопросы активного использования компьютеров и сетей Интернет, различных ИКТ-продуктов и программ. Приоритетным считается планомерная организация деятельности

фермерских хозяйств на основе таких технологий, управление этими процессами в дистанционной форме, повышение внимания интеллектуальности в управлении сельскохозяйственными производственными участками [3]. Кроме того, расширение электронных услуг в различных сферах сельского хозяйства, включая организацию электронной торговли продукцией, произведенной в этой сфере, считается достаточно актуальным на международном уровне и на практике.

После восстановления независимости Азербайджанская Республика провела экономические реформы и приняла меры по адаптации своей экономической системы к мировому опыту. Однако это достаточно сложные вопросы, так как необходимо решать задачи развития экономики на основе высоких технологий, обеспечения эффективности рынка технологий, распространения и развития инноваций, которые непросты из-за больших финансовых затрат. В современную эпоху важно активно использовать применение ИКТ при выполнении столь сложных задач. В нашей стране в Стратегической дорожной карте для перспективных отраслей народного хозяйства этому вопросу уделено серьезное внимание [1]. В «Стратегической дорожной карте развития телекоммуникаций и информационных технологий в Азербайджанской Республике», утвержденной Указом Президента страны от 6 декабря 2016 года, определены стратегические цели по активному использованию ИКТ в различных сферах экономики [2]. В стране предпринимаются постоянные меры в направлении стратегического подхода к формированию информационного общества и осознанию роли ИКТ. Перспективы формирования информационной экономики и применения ее передовых механизмов в других сферах экономики уже увеличиваются. Кроме того, за счет расширения использования и применения ИКТ формируются возможности повышения эффективности различных сфер деятельности, совершенствования процессов управления, в том числе повышения уровня системы образования.

Анализы показывают, что адекватных мировому опыту программ развития и действий в направлении целенаправленного и высокоуровневого использования ИКТ-технологий в агропромышленном комплексе в нашей стране отсутствуют. Существующая статистическая база данных не отражает реальной ситуации в данной сфере, так как отсутствует отдельная информационно-статистическая база данных по показателям ИКТ предприятий, работающих в сельскохозяйственном и аграрном секторах. Все это свидетельствует о серьезности и сложности проблем в этой сфере.

Таким образом, можно сделать вывод, что настало время целенаправленно и комплексно подойти к вопросам и проблемам развития ИКТ в агропромышленном комплексе в нашей стране. Для этого важным условием является укрепление государством необходимой законодательной базы и реализация институциональных мер. В Азербайджане через интернет-порталы уже осуществляется экспорт сельскохозяйственной и аграрной продукции, в этом направлении предпочтительно проводить различные мероприятия. Даже при этом необходимо реализовать меры в улучшенной форме, чтобы расширить применение ИКТ в сельскохозяйственной сфере в нашей стране. Для этого следует ускорить внедрение ИКТ в стране и реализацию конкретных мер в этом направлении в агропромышленном комплексе. При этом необходимо обеспечить моделирование приоритетов расширения использования ИКТ в аграрной сфере и фундаментальный анализ необходимости большего применения таких технологий, и как следствие, подготовка инвестиционно-инновационных проектов, связанных с применением ИКТ для сети сельскохозяйственных предприятий, расположенных в регионах страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, 65 s.
3. Использование информационных технологий фермерами. <http://www.nauka-rastudent.ru>.

XÜLASƏ

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hacıyeva Z.E.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, milli iqtisadiyyat, informasiya – kommunikasiya texnologiyaları, səmərəlilik, elektron əməliyyatlar*

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsasını kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Azərbaycan Respublikası həmişə öz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə fərqlənmişdir. Aqrar sahədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri bu sahədə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) nailiyyətlərindən geniş istifadə olunmasının təmin edilməsidir. Məqalədə kənd təsərrüfatı sahələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələlərinin əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

ISSUES OF APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN AGRICULTURE

Hajiyeva Z. E.

Key words: *agriculture, national economy, information and communication technologies, efficiency, electronic transactions.*

The basis of ensuring the country's food security is the development of agricultural areas. The Republic of Azerbaijan has always been distinguished by its agricultural products. One of the main directions of increasing the efficiency of production in the agricultural field is to ensure the wide use of the achievements of modern information and communication technologies (ICT) in this field. The main features of the application of information and communication technologies in agricultural fields are reviewed in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.01.2023
	Son variant	03.03.2023

UOT 37.013

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_83

OXU DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİMLƏ SİNONİMLƏRİN TƏDRİSİ

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ped.e.d., professor

Cafarova_nabat@mail.ru*Açar sözlər: oxu dərsləri, lüğət, lüğət ehtiyatı, sinonimlər, nitqin inkişafı, lüğətin zənginliyi*

Oxu dərsləri şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək baxımından çox mühüm və zəruri mənbədir. Oxu dərslərində lüğət üzrə iş əsasən yeni sözlərin izahı, həmin sözlərin şagirdlərin fəal lüğət ehtiyatına daxil edilməsi, nitqinin sinonimlər, çoxmənalı sözlər, antonimlər, obrazlı söz və ifadələr hesabına zənginləşdirilməsi şəklində aparılmalıdır [5, s.97].

Müşahidələr göstərir ki, məktəblərdə oxu dərslərində lüğət üzrə işin təşkili istənilən səviyyədə deyildir. Yəni müəllimlər oxunan mətnin içərisində bir neçə çətin sözü izah etməklə lüğət işini bitmiş hesab edirlər, yaxud əksinə, mətndəki bütün sözləri izah etməyə çalışırlar, oxuya vaxt qalmır. Oxu dərslərində lüğət üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün müəllim nəyi nəzərə almalıdır? İbtidai siniflərdə lüğət üzrə işə daha geniş yer verilməlidir, çünki lüğətin zənginliyi nitqin zənginliyi üçün zəmin yaradır. Müəllim oxu dərslərində lüğət üzrə iş apararkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- izah edilən sözün mətnin məzmunu və ideyası ilə bağlılıq dərəcəsi;
- izah edilən sözün xarakteri, çətinlik dərəcəsi;
- izah edilən sözün izahı yollarının məqsədəuyğunluğu;
- izah edilən sözün şagird təfəkkürünün inkişafına təsiri;
- izah edilən sözün aktiv və ya passiv lüğətə daxil edilməsi məsələsi və s. [4, s.151].

Oxu dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər hesabına zənginləşdirməyə ciddi diqqət verilməlidir. Şagirdin söz ehtiyatında sinonimlər nə qədər çox olarsa, fikirlərini daha dəqiq ifadə edə bilər.

Oxu dərslərində sinonimlər üzrə işin fəal təlim üsullarından (əqli hücum, klaster, akvarium, Venn diaqramı, anlayışın çıxarılması və s.) istifadə edilməklə aparılması şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini gücləndirir, biliklərin mənimsənilməsini artırır. Həmçinin mətnin oxusundan sonra sinonimlər üzrə iş aparılarkən dil qaydaları ilə integrasiyanın əhəmiyyəti unudulmamalıdır. Oxu dərslərində sinonimlər üzrə işin dil qaydaları ilə integrasiya edilməsi mövzunun dərk edilməsinə, biliklərin əlaqəli öyrənilməsinə şərait yaradır.

Oxu prosesində sinonimlərin izahı vaxtını müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Sinonimlər xarakterindən, mətndəki mövqeyindən və şagirdə tanış olub-olmamasından asılı olaraq oxudan əvvəl, oxu prosesində, oxudan sonra izah edilə bilər. Oxu mətninin anlaşılmasını çətinləşdirən sinonimlər əvvəlcə, kontekstdə anlaşılan sinonimlər mətnin oxusu prosesində, mənası asanlıqla izah edilə bilən sinonimlər mətnin oxusundan sonra izah edilməlidir. İzahı vaxtını müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Məsələn, şeirlərdə işlənən sinonimlərə diqqət yetirək:

*“Azərbaycan”**El bilir ki, sən mənimsən,**Yurdum, yuvam, məskənim sən.**Anam doğma vətənim sən,**Ayrılarımı könül candan?**Azərbaycan, Azərbaycan! (Səməd Vürğun [8, s.133])*

Göründüyü kimi, şeir parçasında yeknəsəqlikdən uzaqlaşmaq üçün sinonimlərdən istifadə olunmuşdur. Şagirdlər sinonimlər sırasını seçmək və ondan daha müvafiq olanını ayırmaqla öyrənirlər ki, sinonimlərdən istifadə etmək fikri daha aydın verməkdə, qəhrəmanın xarakterini dəqiq təsvir etməkdə müəllifə böyük kömək göstərir. Bu iş əsərin məzmununu, ideyasını dərinlən başa düşməyə kömək edir[5, s.98].

Əsərlərin oxusu zamanı qrup işinin təşkili faydalıdır. Qrup daxilində iş zamanı şagirdlər biri digərinin biliklərindən bəhrələnir. Onlar öyrəndiklərini yada salır və fəal lüğətə daxil edirlər. Şagirdlər tematik söz qrupları və öyrəndikləri yeni sözləri yadda saxlayırlar. Fəal təlim üsulları ilə keçirilən dərs nümunəsinə nəzər salaq:

Standart: 2.1.3; 2.1.2; 2.2.4.

Mövzu: Yaxınmənalı sözlər. III sinif (Sinonimlər).

Təlim nəticəsi: Şagird:

1. Mətnəki sözlərin hansı mənada (həqiqi və ya məcazi) işləndiyini fərqləndirir.
2. Şeirdə yaxınmənalı, çoxmənalı sözləri fərqləndirir.
3. Şeirdə verilmiş müəllif fikrinə münasibət bildirir.

İntegrasiya: Azərbaycan dili: 2.1.2; 2.1.3.

İş forması: kiçik qruplarla iş

İş üsulu: əqli hücum, söz assosiasiyası, diskussiya, Venn diaqramı

Resurslar: əyani vəsait, sxemlər, noutbuk, proyektor, iş vərəqləri və s.

Dərsin gedişi

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Kəndlə bağlı söhbət aparılır.

“Kəndimiz” mahnısı səsləndirilir. Sonra dərslikdə verilmiş mətn üzrə oxu təşkil edilir.

Müəllim əqli hücum metodu ilə şagirdlərə suallar verir (müxtəlif fərziyyələr dinlənilir).

Tədqiqat sualı: Söz qrupları deyəndə nə başa düşürsünüz?

Tədqiqatın aparılması üçün beş nəfərdən ibarət dörd qrup yaradılır və adlandırılır:

Ölkə, Torpaq, Şəhər, Kənd.

Hər qrupda liderlər müəyyənləşdirilir. Qrupların tərkibinin qarışıq olmasına (yəni zəif və qüvvətli şagirdlərdən təşkil olunmasına) diqqət yetirilir. Qruplara iş vərəqləri paylanır.

“Ölkə” qrupu

1. Sözü (leksik) mənası nədir?
2. Yaxınmənalı sözlərə nə deyilir? (sinonimlər)
3. Çoxmənalı sözlərlə yaxınmənalı sözlərin fərqi haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Qol, diş, buruq, künc, dəstə sözlərinin işlənmə məqamları necədir?

“Torpaq” qrupu

1. Hansı sözlərin (leksik) mənası var?
2. Bəzi sözlər niyə çoxmənalıdır?
3. İnqilab, müsafir, heyvətamiz, lütfkar sözlərinin mənası nədir?

“Şəhər” qrupu

1. Yaxınmənalı sözlər (sinonimlər) haqqında nə bilərsiniz?
2. Sözü həqiqi və məcazi mənası necə əmələ gəlir?
3. Vurma, ağıl, fırtına, xatirə, məşəl sözlərini mübtəda kimi işlədə bilərsiniz?

“Kənd” qrupu

1. Hansı sözlərə təkmənalı və çoxmənalı deyilir? Fərqi deyən.
2. Leksik və grammatik məna nədir?
3. Dərin, dəmir, ağır, şirin, iti sözlərini cümlə daxilində məcazi mənada işlədin.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində qrupların cavabları dinlənilir. Tapşırığı düzgün yerinə yetirən və suallara cəld cavab verən qruplar üstünlük qazanırlar.

Nəticələrin çıxarılması. Diskussiya aparılır:

-Sinonimlərin dildə nə kimi əhəmiyyəti vardır?

-Sinonimlərdən, əsasən, bədii əsərlərdə istifadə olunur.

Bəli, fikri daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonimlərin rolu böyükdür. İsim və feillərdə sinonimlik daha qabarıqdır.

Sonra şagirdlər lövhədə S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirindəki sinonimləri yazırlar:

Yurdum, yuvam, məskənimdən.

Elim, günüm, obam sənən.

Lövhədə bir neçə sinonim yazılır: qoca-yaşlı; uca-hündür. Yaşlı və hündür sözlərinin əvəzinə sinonimlərinin işlədilməsinin mümkünlüyünə dair fikirlər söylənilir. Qruplar qərara gəlirlər ki, qoca sözünü yaşlı sözü ilə əvəz etmək olar, uca sözünü isə hündür sözü ilə əvəzləmək olarsa, məzmun bir o qədər dolğun olmayacaqdır, çünki bunlar yaxınmənalı sinonimlərdir.

Evə tapşırıq verilir. Oxu mətnindən yaxınmənalı sözləri seçib yazın.

Qiymətləndirmə meyarlarla cədvəldə yekunlaşdırılır.

Oxu dərslərində fəal təlim üsulları ilə sinonimlərin tədrisi zamanı dil qaydaları ilə integrasiyanın əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, hər bir mətnin oxusundan sonra dil qaydalarından məqsəduyğun istifadə edilməsi dərslərin səmərəliliyini daha da artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası: 2 hissəli / –Bakı: Elm, –II his. –1959, –402 s.
2. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika): 4 hissəli / S.Ə. Cəfərov. –Bakı: Maarif, – II hissə, –1982, –214 s.
3. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / N.Cəfərova. –Bakı: ADPU, –I hissə. –2020, –404 s.
4. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. / N.Cəfərova, –Bakı: ADPU, –II hissə. –2019, –430 s.
5. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə strategiyalı oxu problem / N.Cəfərova, –Bakı: ADPU, –2022, –288 s.
6. Əhmədov, B.B. Leksika məsələləri / B.B. Əhmədov. –Bakı: Maarif, –1990, –140 s.
7. Həsənov, N.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / N.Ə.Həsənov. –Bakı: Maarif, –1987, –308 s.
8. İsmayılov, R. Azərbaycan dili. (4-cü sinif üçün dərslər) / R.İsmayılov, S.Abdullayeva, D.Cəfərova [və b.] –Bakı: Altun Kitab, –2011, –224 s.

РЕЗЮМЕ

ОБУЧЕНИЕ СИНОНИМАМ С АКТИВНЫМ ОБУЧЕНИЕМ НА ЗАНЯТИЯХ ЧТЕНИЯ

Джафарова Н.Б.

Ключевые слова: уроки чтения, лексика, словарный запас, синонимы, развитие речи, богатство словарного запаса

На уроках чтения следует уделять серьезное внимание обогащению словарного запаса учащихся за счет синонимов, антонимов, многозначных слов. Чем больше синонимов в словарном запасе студента, тем точнее он может выразить свои мысли.

Работа над синонимами на уроках чтения с использованием активных методов обучения (мозговой штурм, кластер, аквариум, диаграмма Венна, извлечение понятий и др.) укрепляет мыслительную деятельность учащихся и повышает усвоение знаний. Также нельзя забывать о важности интеграции с языковыми правилами при работе над синонимами после прочтения текста. Интеграция работы над синонимами с языковыми правилами на уроках чтения создает условия для понимания предмета и связанного с ним усвоения знаний.

В процессе чтения учитель должен заранее определить время объяснения синонимов. Синонимы могут объясняться перед чтением, во время чтения или после прочтения в зависимости от их характера, положения в тексте, а также от того, знакомы они учащемуся или нет. Синонимы, затрудняющие понимание читаемого текста, должны быть объяснены в первую очередь, синонимы, понятные в контексте, должны быть объяснены в процессе чтения текста, а синонимы, смысл

которых можно легко объяснить, должны быть объяснены после прочтения текста. Учитель должен заранее определить время объяснения.

SUMMARY
TEACHING SYNONYMS WITH ACTIVE LEARNING IN READING CLASSES
Jafarova N.B.

Key words: *reading lessons, vocabulary, synonyms, speech development, vocabulary wealth*

In reading lessons, serious attention should be paid to enriching students' vocabulary through synonyms, antonyms, and polysemantic words. The more synonyms in the student's vocabulary, the more accurately he can express his thoughts.

Working on synonyms in reading lessons using active learning methods (brainstorming, cluster, aquarium, Venn diagram, concept extraction, etc.) strengthens the students' mental activity and increases the assimilation of knowledge. Also, we should not forget about the importance of integrating with language rules when working on synonyms after reading the text. The integration of work on synonyms with language rules in reading lessons creates conditions for understanding the subject and the acquisition of knowledge associated with it.

In the process of reading, the teacher must determine in advance the time for explaining synonyms. Synonyms can be explained before reading, during reading or after reading, depending on their nature, position in the text, and whether they are familiar to the student or not. Synonyms that make it difficult to understand the text being read should be explained first, synonyms that are understandable in the context should be explained while reading the text, and synonyms that can be easily explained should be explained after reading the text. The teacher must predetermine the time of the explanation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.12.2022
	Son variant	30.01.2023

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA EKOLOJİ TƏRBİYƏNİN ROLU

¹QULİYEVA GÜLZAR NİZAM qızı [ORCID](#)

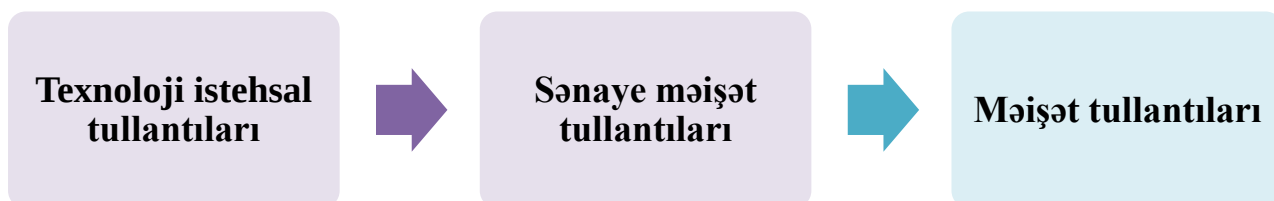
²MƏHƏRRƏMOVA AİDƏ SALEH qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-dosent, 2-assistent
q.gulzar@mail.ru

Açar sözlər: tədris, polimer, ekoloji, ekskursiya, layihə

İnsanların təbiətə laqeyd münasibəti ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb oldu. Bu gün dünyada istehsal olunan sintetik üzvi polimerlərin həcmi çox nəhəngdir və onların istifadəsindən sonra yaranan məhsullar əsasən tullantılardır ki, onlar da ətraf mühit amillərinə davamlı olduqlarına görə torpaqda qalır və uzun illər onu çirkləndirir. XXI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrdə onların istehlakı adambaşına 85-90 kq olub və bu rəqəm hər il artmaqda davam edir. Müxtəlif plastik və elastomerlər əsasında fiziki-kimyəvi, struktur və texnoloji xassələrə malik polimer materiallardan xalq təsərrüfatının və təbabətin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Bu, polimer materialların istehsalı və emalının bütün mərhələlərində tullantıların əmələ gəlməsinin qarşısının alınması ilə bağlıdır. Buna görə də onların zərərsizləşdirilməsi aktual problemdir və onların insan sağlamlığına və ətraf mühitə mənfi təsiri həmişə global problem olub.

Tullantıların əmələ gəlməsi mənbələrinə görə bütün polimerlər üç qrupa bölünür:

Polimer materialların istehsalında texnoloji tullantılar onların sintezi və emalı zamanı baş verir. Onlar təkrar emal edilə bilməyən ikinci dərəcəli xammal və texnoloji tullantılara bölünür. Belə tullantılar 5 ilə 35% arasındadır. Bu tullantıların emalı üçün xüsusi avadanlıq tələb olunmur, onlar eyni zavodda istehsal olunur. İstehsal prosesində yaranan tullantılar xammal kimi istifadə olunan müxtəlif məhsullarla yanaşı, müxtəlif məhsulların emalında istifadə olunur.

İstehsalın tələbindən asılı olaraq? müxtəlif sənaye sahələrində polimer materiallardan hazırlanmış məmulatlardan (kənd təsərrüfatı plyonkaları, gübrə kisələri, təkərlər, qablaşdırmalar və s.) istifadə olunmaması nəticəsində tullantılar yığılır. Bu tullantılar homogenidir, ətraf mühiti daha az çirkləndirir, ona görə də onların emalı böyük maraq doğurur. Məişət tullantıları evlərimizdə, ofislərimizdə, iş yerlərimizdə yığılır və sonra şəhər zibilliklərinə göndərilir. Nəticədə, onlar qarışıq tullantılar adlanır və yeni tullantılar kateqoriyasına keçirlər. Belə tullantıların miqdarı durmadan artır. Qarışıq tullantıların istifadəsi və emalı zamanı çətinliklər yaranır. Bu, izolyasiya materiallarının tədricən ayrılmasını tələb edən məişət tullantılarının bir hissəsi olan termoplastiklərin uyğunsuzluğu ilə bağlıdır.

Polimer materialların istifadəsinə maraq artdıqca sənaye və məişət tullantılarının həcmi də analoji olaraq artır. Bunlar əsasən daha çox texniki və məişət xidmətləri üçün materialların istifadəsi

ilə bağlıdır: qida, içkilər, dərman vasitələrinin qablaşdırılması, plastik örtüklər, mineral gübrələr, məişət kimyası, neylon torlar, məişət əşyaları, uşaq oyuncaqları, idman ləvazimatları, xalçalar, linoleum, nəqliyyat vasitələri, torbalar, kabellər, polimer borular və s.-nin istismarı və istehsalının tullantıları. Bundan əlavə, sənaye, qida, tibbi cihazlar, kosmetika və s.-nin polimer qablaşdırmada kütləvi idxalı bu tullantıların miqdarını artırır. Bu tullantılar unikaldir, çürümür, öz-özünə parçalanmır, yığılmır, geniş əraziləri tutmur, nəticədə insanların evlərinə, su hövzələrinə, meşələrə ziyan vurur. Bu tullantıların yandırılması nəticəsində zəhərli qazlar ayrılır, zibilxanalarda gəmiricilərin və həşəratların həyatı üçün əlverişli şərait yaranır. Beləliklə, polimer məhsulları sənaye və məişət tullantıları üçün ekoloji cəhətdən təhlükəlidir.

Polimerlərin istehsalı ilə bağlı ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə üçün hansı tədbirlər görülür? Polimer materialların təkrar emalı üçün termiki üsulları qeyd edə bilərik. Bu üzvi birləşmələr təbii olaraq yüksək temperaturda və ya sadəcə yandırmaqla oksidləşə bilər. Lakin bu prosesdə maddələrin və materialların dəyəri itir. Məhsullar yandırıldıqda su və karbon qazı əmələ gəlir, bu da o deməkdir ki, xammal - monomerlər yenidən polimerləşə bilməz. Bundan əlavə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, atmosfərə çoxlu miqdarda karbon qazının atılması səbəbindən lüzumsuz global təsirlər, xüsusən də istixana effektləri yaranır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, polimerlərin yanması nəticəsində havanı çirkləndirən zəhərli uçucu maddələr əmələ gəlir ki, bu da öz növbəsində suya və torpağa təsir göstərir. Bununla belə, polimerlərin istehsalı zamanı onlara əlavə edilən çoxlu sayda əlavələr, o cümlədən boyalar və pigmentlər ətraf mühitə müxtəlif birləşmələr şəklində atılmış olur. Belə tullantıların yandırma yolu ilə məhv edilməsi həll yolu deyil, çünki bu, ağır metallar, kanserogen poliaromatik birləşmələr və supertoksikantlar - dioksinlər də daxil olmaqla zəhərli məhsulların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Polimer tullantılarının təkrar emalı mümkün olsa da, onun istifadəsi nəticəsində əldə edilən məhsullar fiziki-kimyəvi parametrləri və təqdimatı daha zəif olduğundan geniş istifadə olunmur. Bütün bu biliklərin nəinki tələbələrə, orta məktəbdə şagirdlərə də aşılması çox doğru olardı. Şagirdlər bu prosesləri yalnız ayrı-ayrı dərslərlərin bəzi mövzuları kimi deyil, daha tez-tez bu məlumatları həm dərs, həm də dərslərdən kənar tədbirlərin, xüsusilə, ekskursiyaların sayəsində öyrənməsi təqdirəlayiq olardı. Ekoloji tərbiyənin nəticəsində cəmiyyət üçün nəinki savadlı, həm də ekoloji cəhətdən yüksək mədəniyyətə malik insanlar yetişdirmiş olarıq, onların gələcəkdə tullantisız texnologiya ilə bağlı müxtəlif ideyalar düşünüb həyata keçirməsinə bir zəmin yaranmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алматаев, Т.О. Исследование триботехнических свойств композиционных полимерных материалов в период приработки // Т.О.Алматаев, Н.Т.Алматаев, Д.А.Мойдинов. Бюллетень науки и практики. Т. 5. №11. –2019, –с.242-248.
2. Ермолович, О.А. Методы оценки биоразлагаемости полимерных материалов // Биотехнология. –2005. Вып. 4. –с.47-54
3. Тасекеев М.С., Еремеева Л.М. Производство биополимеров как один из путей решения проблем экологии и АПК: Аналитический обзор / –Алматы: НИЦ НТИ, –2009. –200с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Гулиева Г.Н., Магеррамова А.С.

Ключевые слова: обучение, полимер, экологический, экскурсия, проект

В целом экологическое просвещение населения имеет особое значение в нашей повседневной жизни. Не нужно подчеркивать, насколько вредно для нашего здоровья, если окружающая среда загрязнена полимерными и другими отходами, насколько вредно накапливать отходы в производственных помещениях или вокруг нас. Чтобы преодолеть эти проблемы, нужно воспитывать в будущих специалистах бережное отношение к экологии.

SUMMARY
THE ROLE OF ECOLOGICAL EDUCATION IN PERSONALITY FORMATION
Gulieva G.N., Maharramova A.S.

Key words: *teaching, polymer, environmental, excursion, project*

In general, environmental education of the population is of particular importance in our daily life. It is not necessary to emphasize how harmful it is for our health if the environment is polluted with polymer and other waste, how harmful it is to accumulate waste in industrial premises or around us. To overcome these problems, it is necessary to educate future specialists in a careful attitude to the environment.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.10.2022
	Son variant	20.12.2022

UOT 37.046.14

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_90

SİNİFDƏNKƏNAR İŞİN KÜTLƏVİ, QRUP VƏ FƏRDİ FORMALARININ TƏŞKİLİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu [ORCID](#)**MƏMMƏDOVA SƏNUBƏR VÜQAR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-dosent, 2-müəllim*aqaisa.askerov55@mail.ru

Açar sözlər: sinifdənkənar işlər, kimya gecələri, konfrans, didaktik və əyləncəli oyunlar, hesabat, təcrübə, maket.

Məktəblərin praktikasında kütləvi sinifdənkənar işlər daha çox yayılmışdır. Onun tərkibinə gənc müəllimlər cəmiyyəti daxildir. Gənc müəllimlər cəmiyyətinin işini təşkil edərkən şagirdlərin fəallığını, təşəbbüskarlığını, onların dərslənkənar fəaliyyətlərinin ictimai faydalı səmtə yönəldilməsini, cəmiyyətin işində könüllü iştirakın və tapşırıqların yerinə yetirmək öhdəliyi ilə birləşməsinə, şagirdlərin fərdi və kollektiv işi arasında sıx əlaqəsini nəzərə almaq vacibdir. Cəmiyyətlərin müxtəlif adları ola bilər, məsələn, GMK (Gənc Müəllimlər Klubu), MKC (məktəb kimya cəmiyyəti), MKC (Məktəbli kimya cəmiyyəti). Cəmiyyətin yaradılmasına səbəb – əvvəlcədən yuxarı sinif şagirdlərindən ibarət təşkilat komitəsinin yaranması olur. Komitə müəllim ilə birlikdə nizamnamə hazırlayır və cəmiyyətin perspektiv iş planını müəyyən edir.

Məktəbin öz ənənələri və bayramları ola bilər: cəmiyyətin yaranma tarixi, cəmiyyətin adını daşıyan məşhurun doğum günü və s. Belə günlər, adətən, yubiley gecəsi, ümumməktəb elmi-praktiki konfransı, kimya günü və s. ilə qeyd olunur. Cəmiyyətdə işləmək şagirdlərin dünyagörüşünü (bilik səviyyəsini) artırır, öz güclərini müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərində sınağa imkan verir və bununla da, gələcək peşənin şüurlu seçimini asanlaşdırır. Ümumi sinifdənkənar məşğələlər sistemində məktəbdə keçirilən gecələr mühüm yer tutur. Həmin gecələr şagirdlərin fənn üzrə biliklərinin möhkəmlənməsinə kömək edərək, onların yaradıcılıq meyillərinin və istedadlarının inkişafına təkan verir. Gecələrin mövzuları müxtəlif ola bilər.

Mövzu seçərkən müəllim, ilk növbədə, onun qarşısında duran ümumi və xüsusi təhsil-tərbiyə vəzifələrindən qaynaqlanmalıdır.

Məktəbdə keçirilən gecələr digər sinifdənkənar iş növləri, dərnişin işi, ekskursiyalar və s. ilə birlikdə təşkil edilir. Lakin bu gecələr epizodik sinifdənkənar tədbirlər kimi də keçirilə bilər. Məsələn, tədris materialının dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac yarandıqda və ya müəyyən vaxt ərzində mövzu aktual olduqda.

Tədbirlərin keçirilməsi şagirdlərin kollektivə cəmlənməsinin ən mühüm formalarından biridir. İstənilən gecənin səmərəliliyi yalnız onun mövzusunun və məzmunundan deyil, həm də onun keçirilməsinin təşkilindən və metodikasından asılıdır. Axşama hazırlıq zamanı ssenarilər tərtib olunur, eksperiment, şəkillər və plakatlar seçilib hazırlanır. Axşamların mövzuları müxtəlif olur: şagirdlərin politexniki məzmunlu dərslərdə fənnin tarixinə və texnikasına dair bilikləri ümumiləşdirmək və dərinləşdirmək məqsədilə kursun müəyyən mövzuları və ya bölmələri üzrə gecələr; elmi-publisist mövzulara və s. aid ola bilər.

Gecədə uğur əldə edilməsi dəqiqliklə mərhələli hazırlığın və onun keçirilməsi ilə müəyyən edilir: planlaşdırma, mövzunun, vaxtın, təşkilin əsas formalarının təyini, aktivlərin (fəalların) seçilməsi, funksiyaların bölünməsi, ayrı-ayrı qrupların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, ssenarinin

hazırlanması qrupların və aparıcıların məşqləri, otağın tərtibatı (bəzədilməsi), texniki avadanlığın hazırlanması, gecənin keçirilməsi, nəticələrin ümumiləşdirilməsi (çıxarılması) və s.

Şagirdlər hər zaman böyük həvəslə turnirlər keçirirlər. Onlar eyni zamanda çevik zəkalarını, nəzəri məsələlərin yaxşı bilmələrini və eksperimental bacarıqlarını sınaırlar. Turnirlər inkişafetdirici və təhsilverici funksiyalarla yanaşı, həmçinin diaqnostik funksiyasında həyata keçirir. Belə turnirlərdə iştirak edən şagirdlər kimyanın müəyyən mövzusu və ya bölməsi üzrə öz bilik və bacarıqlarını yoxlayaraq, olan boşluqları doldururlar.

Turnirə didaktik oyun və əyləncə elementləri daxil ola bilər. Onu hazırladıqda mövcud material ilə tənzimlənir ki, nəzəri tapşırıqlar praktiki tapşırıqlarla, əyləncəli suallar ilə ciddi suallarla əvəzlənsin.

Konfransın əsas elementi – şagirdlərin məruzələri və məlumatlarıdır. Onlar nümayiş eksperimenti ilə müşayiət oluna bilərlər. Bəzən eyni mövzuda opponentlərin məruzələrini, birgə məruzələrini və rəylərini dinləmək faydalıdır. Müəllimin vəzifəsi-məruzəçilərə (natiqlərə) müzakirəni stimullaşdıran material seçməkdə kömək etməkdir. Şagirdlərin elmi konfransları konkret məsələyə həsr oluna bilər. Konfransın təşkilində yuxarı sinif şagirdləri bütövlüklə iştirak edirlər. Konfransa hazırlıq qabaqcadan və uzun müddətdə aparılır. Seçilmiş mövzuya əsasən plan tərtib edilir və məruzəçilər seçilir. Müəllimin rəhbərliyi altında seçilmiş ədəbiyyat əsasında məruzələr hazırlanır, məlumatı təsvir edən təcrübələr yoxlanılır. Məruzələrin oxunuşu slaytlarla, təcrübələrlə nümayiş olunur, bu da müzakirələrin və çıxışların məzmununu müəyyənləşdirir .

Oxu konfransları- dərsləndərkən işlərin bir nüvüdür. Onlar elmdə istənilən məşhur kitabları müzakirə etmək üçün keçirilir. Bilavasitə müəllimin iştirakı ilə aparılan müzakirələr daha böyük maraq kəsb edir. Belə konfransa hazırlıq aşağıdakı qaydada gedir: kitabın oxunuşu, məruzənin planının tərtibatı, fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsi (ayrı bir fəsil haqqında rəyin yazılması, müəyyən fəsillərin materialından istifadə edərək viktorina üçün sualların seçilməsi, mətnə aid lazımi şəkillərin (illüstrasiyalar) çəkilməsi və s.).

Kabinetdə məşhur (populyar) elmi ədəbiyyatın siyahısının, həmçinin yeni kitabların daima yenilənən sərgisinin olması faydalıdır. Belə gecələrin və konfransların bayram atmosferində keçirilməsi daha məqsədəuyğundur, belə ki, digər siniflərdən də şagirdlər və qonaqlar dəvətli ola bilər. Sonda nəticələr yekunlaşdırılır: ən yaxşı məruzələr qeyd olunur, əsərlərin sərgiləri və dərnəklərin fəaliyyətinin nəticələri nümayiş etdirilir. Şagirdlər elmin ən son nailiyyətlərini öyrənirlər. Bu, şifahi jurnalların, divar qəzetlərinin xüsusi buraxılışlarının təşkili, guşəsinin və müxtəlif əsas və dövrü stendlərin tərtibatı ilə həyata keçirilir.

Şagirdlər arasında biliklərin təbliği məqsədi ilə məktəblərdə mütəmadi olaraq həmin mövzuya aid günlərin, həftələrin, onluqların və ayların keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bu, bütün sinifləndərkən işlərin nəticələrinin yekunlaşdırıldığı bir elm bayramıdır. Belə tədbirlər (ildə bir dəfə) mükəmməl dərəcədə hazırlanmalıdır. Təşkilat komitəsi hər bir sinif üçün tapşırıqları, habelə mühazirə və söhbətlərin, ekskursiyaların, sərgilərin mövzularını müəyyən edən proqram tərtib edir. Belə kütləvi yığıncaqlarda tez-tez divar qəzetlərinin, inşaların, referatların, qurğuların və s. müsabiqələri də keçirilir. Həmçinin məktəbdə olimpiyada da təşkil etmək mümkündür ki, bu da sinifləndərkən dərslərin kütləvi formalarına aiddir.

Dərnəklər və ya gənc müəllimlər cəmiyyətinin sekiyaları –qrup şəklində dərsləndərkən işlərin formaları hesab olunur. Dərnək təşkil olunur və dərnəyin üzvlərinə aşağıdakı tapşırıqlar verilir: şagirdlərin biliklərini artırmaq, nəzəri və təcrübə hazırlıq səviyyəsini qaldırmaq: mürəkkəb məsələlərin həllini öyrənmək, şagirdlər arasında mövzuya aid bilikləri təbliğ etmək .

Dərnəyin əsas iş üsullarına aşağıdakı müstəqil iş üsulları aiddir: elmi ədəbiyyatın oxunması, referatların hazırlanması, təcrübələrin aparılması, quraşdırma və modelləşdirmə üzərində yaradıcı iş, stendlərin yaradılması, divar qəzetlərinin buraxılışı və s. Müəllim onları şagirdlərin maraqlarına və kabinetin maddi təchizatına uyğun təşkil edir.

Məsələlərin və bölmələrin dərindən öyrənilməsi dərncəyində şagirdlər nəzəri bilikləri genişləndirir, proqram cərəvivəsindən kənara çıxan eksperimental (təcrübə) işləri yerinə yetirir, öyrənilən bölmə üzrə dərslər üçün metodik vəsaitləri hazırlayır, hesablamə və təcrübə məsələləri həll edirlər. Dərncəyin işinə həmçinin kimyadan əyləncəli suallar da daxil oluna bilər.

Məktəbdə sinifdən kənar kütləvi işlərin (gecələr, konfranslar, olimpiadalar və s.) əsasını hər hansı bir mövzu üzrə dərncə təşkil edir. Dərncə vasitəsilə məktəblilərin fərdi işinə rəhbərlik də həyata keçirilir (məruzələrin və təcrübələrin hazırlanması, müşahidələrin aparılması, qurğuların hazırlanması və s.). Dərslər plana uyğun olaraq ayda ən azı iki dəfə keçirilir. Məşğələlərdə şagirdlər rəhbərin və dəvət olunmuş mütəxəsislərin çıxışlarına, digər şagirdlərin məlumatlarına qulaq asır, kimyəvi təcrübələri yerinə yetirir, məsələləri həll edir, hazırladıqları qurğuları nümayiş etdirirlər. Hesabat yığıncaqlarda dərncə üzvləri il ərzində gördükəri işlərin yekunları haqqında hesabat verirlər. Yekun yığıncaq (iclas) üçün şagirdlər qurğu və metodik vəsaitlərinin sərgisini hazırlayır, kimyəvi bülleten buraxır, referatların və digər işlərin sərgisini təşkil edirlər. Hesabat təşkil olunmuş gecə şəklində də keçirilə bilər və ya onların tərkibinə daxil edilər bilər. Fənnə və mövzuya marağı (həvəsi) olan şagirdlər üçün fərdi sinifdən kənar iş (məşğələ) təşkil oluna bilər. Marağı olan şagirdlər arasında bəziləri nəzəri məsələləri dərk edir, lakin təcrübə aparmaq cəhətdən zəifdirlər, digərləri – yaxşı eksperimentatorlardır (təcrübəcidlər), lakin nəzəriyyədə güclü deyillər, üçüncülər isə hər ikisinə də qadırdılar. Belə məktəblilər üçün dərncədən kənar işlər eksperimental və tədqiqatyönümlü (xarakterli) olmalı və onların həmin fənn ilə bağlı peşəkar maraqlarını inkişaf etdirməlidir.

Fərdi tapşırıqların nümunələri aşağıda göstərilir:

1) qurğu, dərncə vəsaiti, model (maket) hazırlamaq, təcrübə nümayişini hazırlamaq, kimya ədəbiyyatının müstəqil öyrənilməsi əsasında məruzə və referat yazmaq, xarici jurnaldan məqaləni tərcümə etmək.

2) Nəticələri praktiki əhəmiyyət kəsb edən işləri yerinə yetirmək.

3) Nəticələri məlum olmayan, lakin elmi tədqiqat və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəzəri elmi-tədqiqat və ya təcrübə tədqiqat işlərini yerinə yetirmək. Tədqiqat işlərini alimlərin göstərişi ilə elmi müəssisələrlə birgə aparmaq daha məqsədə uyğundur. Bu halda şagirdlər alimlər tərəfindən tərtib edilmiş mövzunun bir hissəsini hazırlaya bilərlər.

İşlərin aşağıdakı plana uyğun aparılması tövsiyə olunur:

1) Mövzunun seçilməsi (alimin məsləhəti, konsultasiyası);

2) İş planının tərtibatı;

3) Ədəbiyyatın seçilməsi və öyrənilməsi (incələnməsi);

4) Təcrübə işi;

5) Təcrübə nəticələrinin hazırlanması;

6) Dərncəyin iclasında məruzə və ya məlumatlarla çıxış;

7) Rəhbərliyi altında iş aparıldığı müvafiq quruma işin nəticələrinin ötürülməsi (hesabatın verilməsi).

Sinifdən kənar işlərin qeyd olunan xüsusiyyətlərindən təlim prosesində istifadə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin formalaşdırılmasında önəmli rolə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov, A.B. Kimyanın tədrisi metodikası / A.B.Əskərov, G.N.Quliyeva, A.A.Niyazova. – Sumqayıt: SDU, –2011, 445 s.
2. Əskərov, A.B. Kimya dərslərində yeni texnoogiyalar: fəal/inteaktiv təlim / A.B.Əskərov, A.A.Niyazova, Z.S.Şərəfova. Sumqayıt: SDU, 2014, 399 s..
3. Əskərov, A.B. Kimyadan sinifdən kənar işlərin təsnifatı Və onların təlim prosesində təşkili / A.B.Əskərov, K.J.Orucov // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2022. – C. 18, No. 2. – s. 83-87. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_83. – EDN UWUCKK.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50025599>

РЕЗЮМЕ
ИЗ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКЛАСНОЙ, МАССОВОЙ,
ГРУППОВОЙ И ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ФОРМ РАБОТЫ
Аскеров А.Б., Мамедова С.В.

Ключевые слова: *внеклассная работа, вечера, конференция, дидактические и развлекательные (познавательные) игры, отчет, практика, макет.*

В статье представлена подробная информация о роли массовой, групповой и индивидуальной форм внеклассной работы, которые входят в число мероприятий, формирующих познавательную деятельность учащихся. Основное внимание уделено организации и проведению указанных форм работы. Основной внеклассной деятельностью в школе является организация кружка по какому-либо предмету, а также различных кружков, осуществление руководства индивидуальной работой школьников через кружок, проведение занятий не менее двух раз месяц по плану, отчетность по результатам работы, проделанной членами кружка в течение года.

SUMMARY
FROM THE PRACTICE OF ORGANIZING EXTRACURRICULAR, MASS,
GROUP AND INDIVIDUAL FORMS OF WORK
Askerov A.B., Mammadova S.V.

Keywords: *extracurricular activities, chemistry nights, conference, didactic and fun games, report, experiment, model.*

The article provides detailed information on the role of collective, group and individual forms of work outside the classroom as part of measures that shape students' cognitive activity. The main attention is focused on the organization and implementation of the specified forms of work. The basis of extracurricular collective work at school is the organization association on any subject, as well as different associations, the implementation of guidance for the individual work of schoolchildren through the association, and the holding of classes at least twice a month. In the meetings, reports were made about the results of the activities of the members of the association during the year.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.02.2023
	Son variant	15.03.2023

UOT 81`374 : 37.01

DOI 10.54758/16801245_2023_19_1_94

ON THE METHODOLOGY FOR IMPROVING WORK WITH THE DICTIONARY

NASIBOVA GULNARA SHAMADIN [ORCID](#)

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, PhD student

gulnarnsibova6@gmail.com

Key words: *comparative studies in linguistics; comparative linguistics; linguistics methodology; different languages; scientific methods; typology of languages; comparative-historical research.*

Introduction.

Many things, especially in the mental sphere, in the sphere of the traditions and habits of the people, social institutions can only be understood by comparison - it is necessary to find something different from the object familiar to us in order to realize that there are some signs in the object familiar to us, qualities, properties - or vice versa, to understand that it does not have certain signs, qualities, properties.

For example, in order to understand that the air in a city is far from fresh (and this is a resident of a metropolis who has lived in a city all his life, he may not be aware), you need to be outside the metropolis at least once, for example, in a village or in the mountains and breathe in a rural or mountain air. By the way, the villagers, if they do not have experience of living in the city, also do not see anything special in their air in the village - ordinary air, it smells like manure, they need to really feel the air of the city in order to assess the quality of their air.

Let us consider some important aspects of the application of comparative methods in linguistics, especially since recently there has been a significant increase in interest in comparative studies.

This interest is due to the following reasons:

- the need to identify the universal features of linguistic material;
- the desire to describe the national picture of the world of speakers of different languages;
- the need to improve bilingual dictionaries, which indicate the national-specific features of the semantics of translation correspondences;
- interest in the study of the national specifics of semantics and the study of the national specifics of linguistic thinking;
- expanding the scope of teaching foreign languages;
- an increase in interest in the linguistic consciousness of native speakers and the desire to describe group, social, gender, age, and other features of the language, etc.

In the field of comparative studies in linguistics, there is a deepening differentiation of various directions.

In general, the science of comparing languages arose in ancient times, as soon as people faced the need to communicate with speakers of other languages. Inter-lingual comparison is the first comparative trend in linguistics.

"Comparison can be used to achieve two different goals: to discover general regularities or to obtain historical information", - wrote A. Meye[1]. Comparative-historical linguistics is a field of linguistics, the object of which is the establishment of the relationship between related languages and the description of their evolution in time and space, the reconstruction of the protolanguage.

For comparative linguists of the end of the 19th and early 20th century, the "protolanguage" is gradually becoming a technical means of studying real languages, a kind of hypothetical model to which a linguist appeals in the process of comparative-historical research.

The structure of linguistic methodology as a science

In the structure of methodology as a theoretical science of organizing activities, it is traditionally customary to distinguish three components: philosophical, linguo-theoretical and epistemological (general theory of methods of cognition) [2]. Accordingly, in the methodology of linguistic research, a philosophical doctrine is distinguished; general scientific methodology; private methodology specific to this branch of linguistics [5]. In the latest works, the structure of theoretical methodology includes:

- 1) philosophy and philosophy of science;
- 2) science and science of science;
- 3) logic and psychology;
- 4) axiology, ethics and aesthetics;
- 5) semiotics and linguistics;
- 6) terminology [4].

In fact, in every case we are talking about the sciences that are the components of the methodology. Let us dwell on the components, without which the existence of the methodology of linguistic research is impossible.

The philosophical component is the first and obligatory structural component, including the philosophical principles, categories and laws that guide the researcher. The methodology itself as a general theory of activity was formed in the depths of philosophy in connection with the need to generalize and develop methods, tools and techniques discovered in philosophy, science and other forms of human activity. The philosophical component, in fact, forms the basis of modern linguistic methodology, because the study of linguistic phenomena depends on the philosophical worldview of the linguist, on the scientific picture of the world. The methodology of linguistics is initially a philosophical doctrine of the main ways and methods of scientific knowledge of linguistic reality and a theoretical program for such knowledge.

For any linguistic research, the nature of the manifestation in the language of the principle of the universal connection of phenomena is important; categories of general, particular and separate; the laws of the transition of quantitative changes into qualitative ones, the laws of unity and struggle of opposites; cause and effect, form and content, historicism, truth and practice, etc. These categories of classical dialectics determine the importance of studying the language in its relationship with other types of social activity, with the structure of society as a whole; require taking into account interlingual interaction, the complex internal interconnection of various structural levels and elements of the language, etc. Thus, the category of universal connection is reflected in the system-structural organization of the language. Without the philosophical categories of the universal, the singular and the particular, it is impossible to determine the essence of linguistic phenomena, since the very knowledge of the language is carried out according to the scheme "from a single phenomenon through the particular to the universal, i.e. to the essence." (Essence is the inner, most stable side that determines the nature of the studied linguistic phenomenon, but the essence is represented by external linguistic phenomena.) The law of unity and struggle of opposites manifests itself in the struggle between the old (dying) and the new (nascent), between the needs of expressing new thoughts and existing ones. in the language by means, in convergent and divergent processes of language development, etc.

In general, the philosophical component of methodology is important in determining the methodological foundations of language research; when revealing the essence and nature of the language; when considering the problem of the relationship between language and speech; when

solving the problem of sign language, its relationship to reality; in understanding the patterns of language evolution; in the development of specific linguistic methods.

The epistemological component is the dialectical logic of scientific knowledge. It assumes the existence of a conceptual basis - a system of initial concepts; logical rules of inference and methods of proof; systems of reasoning and reasoning. Such a basis, as well as the specification of the methods, techniques and procedures of research used in the studied branch of science and corresponding to the main types of relations existing in this science, provide a research program, without which scientific research is impossible.

The logic of scientific knowledge includes deductive (from the general to the particular, from theory to facts) and inductive (from facts to a general statement) ways of knowing the world. The logical methods of scientific knowledge are analysis (mental division of the phenomenon under study into its features, properties, structural parts and their subsequent study separately as part of the whole) and synthesis (mental connection of the analyzed parts, identification of their interaction and knowledge of the phenomenon as a whole). The development of scientific research proceeds from the collection of scientific facts given by the theory, their study and systematization, comprehension and generalization of regularities - to a connected, logically coherent system of scientific knowledge, which makes it possible to explain already known facts and predict new ones. From the point of view of dialectical logic, the necessary characteristics of scientific thinking are consistency, certainty, consistency, evidence.

Logic also establishes the rules of logical operations - classifications and definitions (definitions of concepts). Cognition of the qualitative and quantitative characteristics of linguistic phenomena is carried out in the course of the logical operation of comparison, which underlies judgments about the similarity or difference of objects. Generalization, a logical operation, due to which, as a result of the exclusion of a specific feature, a concept of a wider scope, but less content, is obtained to highlight and signify relatively stable properties of an object. An important role is played by abstraction, which consists in mentally highlighting the essential properties and relationships of an object, abstracting from particular properties and relationships, and allows you to reflect the main patterns of the objects or phenomena under study, study them, and also predict new, unknown patterns. The logical methods also include concretization - filling the schematized cognitive picture of the subject with particular features, due to which it is possible to move from one scheme to another, more optimal for solving specific problems of linguistic scientific research.

The epistemological component includes, in addition, general scientific research methods used by various sciences in the study of various objects (observation, experiment and modeling). An important general scientific element of the process of cognition is interpretation, the essence of which is to reveal the meaning of the obtained research results and include them in the system of existing knowledge. Without this, the meaning and value of new data remain uncertain.

The linguo-theoretical component is represented by the scientific principles of the study of language and theory, which are relevant at this stage of linguistic evolution. This is the theoretical basis of the study, it should contain the rationale for the relevant concepts, approaches and principles of cognition and provide an adequate allocation of the object of study, the language space (limited by local-temporal parameters); definition of the immediate subject (fact, phenomenon, process) of study.

The scientific principle is understood as “the fundamental beginning of solving a scientific problem, a way of organizing knowledge that provides an organic connection between various elements of knowledge within an integral theoretical system” [3]. The principles correspond to the scientific theories established in linguistics and act as a conceptual foundation for building a new scientific theory. Traditionally, such principles (they are called presumptions of methodology, or methodologems) include the principle of the system-structural organization of the language, the principle of isomorphism of different structural levels of the language and units of the language

system, the semiotic principle, the principle of asymmetric dualism (two-unity) of the linguistic sign, the principle of social conditionality of the language and its dynamic character. Closely connected with the last principle is the principle of historicism, which is decisive for philology, which D.S. Likhachev figuratively called "the nerve of our science". These principles are indispensable in research, mainly related to internal linguistics.

All methodologems go back to generally recognized linguistic theories that fully correspond to the optimal level of linguistic knowledge. Such theories are called scientific paradigms. The definition of a scientific paradigm (from ancient Greek παράδειγμα 'example, sample') was introduced by T. Kuhn, who called the paradigm "scientific achievements recognized by all members ... in the scientific community and being a model for posing problems and solving them" [4]. Paradigms act as a source of methods, problem situations and decision standards adopted by scientists at this stage of development. In modern linguistics, the scientific paradigm is "the system of views on language that prevails at every stage of the history of linguistic teachings, defining the subject and principles of linguistic research in accordance with the cultural, historical and philosophical context of the era" [2].

Traditionally, there are three successively emerging scientific linguistic paradigms. The first of these in linguistics was the comparative historical paradigm. Its value lies in explaining the origin of the language, so sometimes it is defined as genetic, or historical, evolutionary. The second linguistic paradigm, taxonomic, and since the middle of the 20th century. - systemic, or system-structural, is associated with the principle of the systemic nature of the language. It was formed as a result of the study of the organization of the language, the internal structure of a complex language whole (in abstraction from the time factor), the identification and grouping of language units, their systematics and classification, the unification of these units into an indissoluble whole - the language system. The value of the system-structural paradigm lies in the explanation of the structure of the language. In the last decades of the twentieth century. in philology, the third scientific paradigm has taken shape - anthropocentric, its representatives focus on the factors that ensure the successful use of the language by the subject of communicative activity. The value of this paradigm lies in the study of the functioning of the language, the study of speech activity. The anthropocentric paradigm must be taken into account even when the linguist works in the traditional comparative historical or systems-structural paradigm.

Currently, a new scientific paradigm is being formed in linguistics - discursive-cognitive. The methodology of this paradigm was formulated by E. S. Kubryakova, who emphasized that the description of each linguistic phenomenon should equally take into account the two functions that these phenomena inevitably perform: cognitive (in terms of their participation in the processes of cognition) and communicative (in terms of their participation in speech acts). Accordingly, each linguistic phenomenon can be considered adequately described and explained only in those cases if it is considered at the crossroads of cognition and communication.

Thus, the structure of the modern methodology of linguistic research indicates that it is part of the general methodology as a science that arose on the basis of the "science of sciences" - philosophy; that it is built in accordance with the logic of scientific knowledge, characteristic of all sciences; however, it is specific due to the peculiarities of the object of study, the principles of cognition in linguistics and scientific paradigms, in line with which the linguistic scientific search is carried out.

REFERENCES

1. Atalaeva N.K. Comparative and comparative analysis of phonetic systems of languages in contact in teaching (German, English, Russian, Dargin, Avrian) / N.K. Atalaeva // Proceedings of the Dagestan State Pedagogical University.

2. Боднар С.С. Английские звуки и интонация / С.С. Боднар, Г.С. Яценко. - Казань, 2013. - 120 с.
3. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. М.: Восток-Запад, 2007. -282 с.
4. Стерн М.А. Сравнительно-параметрический метод лингвистического исследования. - Воронеж: Истоки, 2014.
5. Skurikhina Ya.A. Comparative analysis of Russian and English phonemes / Ya.A.Skurikhina, F.F. Yakupova, S.S. Bodnar // Collection of scientific papers OPIVKN IMOElIV K (P) FU "Terra Linguae et Reliquiae". - 2014. - p. 194-197.

XÜLASƏ
LÜĞƏT İLƏ İŞİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI HAQQINDA
Nəşibova G.Ş.

Açar sözlər: dilçilikdə müqayisəli tədqiqatlar, müqayisəli dilçilik, dilçilik metodologiyası, müxtəlif dillər, elmi metodlar, dillərin tipologiyası, müqayisəli tarixi tədqiqat

Müqayisə – ümumi elmi metoddur, məntiqi analiz, ümumiləşdirmə, təsvir və s.bu metod bütün elmlərdə geniş istifadə olunur, lakin imkanları hələ sistemləşdirilməyib.

Aydındır ki, qlobal miqyasda belə sistemləşdirmə mümkün deyil. Ancaq müəyyən bir elm çərçivəsində bu mümkündür və lazımdır. Müqayisə üçün hansı əsasların mövcud ola biləcəyini, müqayisə metodunun hansı məqsədlər üçün istifadə oluna biləcəyini və müvafiq elmin problemlərini həll etmək üçün nə verə biləcəyini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Müqayisə (sinonim-qarşıdurma) açıq-aydın insan mücərrəd təfəkkürünün əsas xüsusiyyətlərindən biridir, reallığı bilmək və oxşar obyekt və hadisələri fərqləndirmək üsuludur.

Dünyanın müxtəlifliyi müxtəlif hadisələrin insan şüuru ilə davamlı müqayisəsini müəyyənləşdirir

РЕЗЮМЕ
О МЕТОДОЛОГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАБОТЫ СО СЛОВАРЕМ
Nəşibova G.Ş.

Ключевые слова: сравнительные исследования в лингвистике, сравнительное языкознание, методология лингвистики, разные языки, научные методы, типология языков, сравнительно-историческое исследование

Сравнение - это общенаучный метод, наряду с логическим анализом, обобщением, описанием и т.д. Этот метод широко используется во всех науках, но его возможности еще не систематизированы.

Очевидно, что в глобальном масштабе такая систематизация невозможна. Но в рамках определенной науки это возможно и необходимо. Важно установить, что можно сравнивать, какие основания для сравнения могут существовать, для каких целей может быть использован метод сравнения и что он может дать для решения задач соответствующей науки.

Сравнение (синоним - противостояние), очевидно, является одним из основных свойств человеческого абстрактного мышления, способом познания реальности и дифференциации сходных объектов и явлений.

Само разнообразие мира определяет постоянное сравнение различных явлений человеческим сознанием

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.02.2023
	Son variant	14.03.2023

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Bayramov A.A.* Azərbaycan və türk dillərindən gürcü, fars, bolqar, yunan dillərinə keçən sözlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri 4
2. *Eminli B.İ.* Milli-mədəni səciyyəli sözlərin linqvokulturoloji rəngi 9
3. *Bayramova A.A.* Ağbaba və Şörəyel şivəsində feilin təsriflənməyən formaları 14
4. *Гасымова Д.Р.* Теоретические подходы к исследованию художественного перевода 18

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Ağbaba A.* Qərbi azərbaycanlıların tarixi faciələri bayatılarda 23
6. *Cümənov D.A.* Rəsul Rza poeziyasının folklor qaynaqları 28
7. *Məmmədova E.E.* Seyid Əzim Şirvaninin “Rəbüil-Ətfal” dərslərinə daxil olan təmsillər 33
8. *İsmayilova Ə.Ş.* Əndəlib Qaracadağının məsnəvi yaradıcılığında nəzirəçilik ənənəsi 37

Tarix

9. *Səlimov Ş.D.* Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti 41
10. *İsmayilov Ş.N.* Qədim türk xalqlarının tarixi 46
11. *Əliyeva L.E.* Zəngəzur dəhlizinin inkişaf perspektivləri 51
12. *Gülümcanlı Ə.A.* Sinqapurun xarici siyasətində Cənub-Şərqi Asiya regionunun yeri 55
13. *Джафарова Л.А.* Политика в области глобального здоровья и договор о пандемиях 60

İqtisadiyyat

14. *Hüseynova M.S., Taghiyeva A.V.* The need for financing of the transport and logistics sector in Azerbaijan 66
15. *Əhmədova T.M., Qasımova Z.M.* Neftqazçıxarma müəssisələrinin innovasiyalı inkişafı 71
16. *Ağaməmmədov N.T.* Sosial infrastruktur sahələrində beynəlxalq standartlaşmanın tətbiqi imkanları 75
17. *Гаджиева З.Э.* Вопросы применения информационно-коммуникационных технологий в сельском хозяйстве 80

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Cəfərova N.B.* Oxu dərslərində fəal təlimlə sinonimlərin tədrisi 83
19. *Quliyeva G.N., Məhərrəmov A.S.* Şəxsiyyətin formalaşmasında ekoloji tərbiyənin rolu 87
20. *Əskərov A.B., Məmmədova S.V.* Sinifdənkənar işin kütləvi, qrup və fərdi formalarının təşkili təcrübəsindən 90
21. *Nasibova G.Sh.* On the methodology for improving work with the dictionary 94

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 30.03.2023-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 49. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru